

Het EU–Indonesië vrijhandelsverdrag:

een kritische analyse en
een alternatief

Colofon

‘Het EU-Indonesië vrijhandelsverdrag: een kritische analyse en een alternatief’ is een uitgave van de Handel Anders! coalitie (www.handelsanders.nl)

Oktober 2025

Handel Anders! is een coalitie van vakbonden, maatschappelijke en boerenorganisaties en betrokken burgers die zich inzetten voor duurzame en eerlijke handel.

Aan deze publicatie schreven diverse leden van Handel Anders! mee, namelijk Both ENDS (Ivan Orosa en Marius Troost), FNV (Tjalling Postma en Gudrun Jäckel), Platform Aarde Boer Consument (Guus Geurts) en Transnational Institute (Niels Jongerius en Rachmi Hertani). Met dank aan de FNV-werkgroep Handels- en Investeringsverdragen.

Tot slot schreven ook de Handel Anders! coördinatoren (Djuna Farjon en Juan Lovera) mee.

EINDREDACTIE: Sjors Roeters

VORMGEVING: Karen Paalman www.karenpaalman.com

INHOUD

Inleiding	4
Hoofdstuk 1. Gevolgen voor klimaat en natuur	8
<i>Auteurs: Guus Geurts (Platform Aarde Boer Consument) en Marius Troost (Both ENDS)</i>	
Hoofdstuk 2. Mensen- en arbeidsrechten onder druk	14
<i>Auteurs: Guus Geurts (Platform Aarde Boer Consument), Marius Troost (Both ENDS) en Gudrun Jaeckel en Tjalling Postma (FNV)</i>	
Hoofdstuk 3. Gevolgen voor ontwikkeling en industrialisatie in Indonesië	20
<i>Auteur: Marius Troost (Both ENDS)</i>	
Hoofdstuk 4. Investeringsbescherming en gevolgen voor boeren en burgers	24
<i>Auteurs: Ivan Orosa en Marius Troost (Both ENDS), Niels Jongerius en Rachmi Hertani (TNI) en Djuna Farjon (Handel Anders)</i>	
Hoofdstuk 5: Gevolgen voor digitale soevereiniteit	30
<i>Auteurs: Gudrun Jäckel en Tjalling Postma (FNV) en Niels Jongerius (TNI)</i>	
Hoofdstuk 6. Alternatieven en een eerlijk handelsmodel	33

© EyeEm Mobile GmbH, iStock

INLEIDING

Dit is hoe een existentiële crisis eruit ziet, waarschuwt António Guterres, secretaris-generaal van de Verenigde Naties.¹ Soorten worden in recordtempo uitgeroeid, het klimaat warmt gevaarlijk op, en rivieren en oceanen worden vergiftigd met plastics, PFAS en pesticiden. Instortende ecosystemen bedreigen het bestaan van miljoenen mensen.

Volgens Guterres ligt de bron niet in de natuur zelf, maar in economische keuzes: 'De oorzaken van deze vernietiging liggen in verouderde economische modellen, die verwoestende patronen van productie en consumptie aanwakkeren... en worden versterkt door ongelijkheden – in rijkdom en macht.' Ook wetenschappers van het IPBES (het VN-panel voor biodiversiteit) bevestigen dit: de grootste veroorzakers van de meervoudige ecologische crises zijn industriële landbouw en -visserij, mijnbouw, en fossiele industrie.

Met andere woorden: de planetaire noodtoestand is geen natuurramp, maar het gevolg van economische keuzes.

Onder de vlag van de Green Deal wil de EU wereldwijd een leidende rol claimen in duurzaamheid en milieubescherming. Zo onderstreept EU-president Ursula von der Leyen het belang van een leefbare planeet: 'Biodiversiteit en ecosysteemdiensten zijn van levensbelang voor ons allemaal in Europa. Het verlies van natuur vernietigt niet alleen de fundamenteën van ons bestaan, maar ook ons gevoel van wat 'thuis' betekent. We moeten dit beschermen.'²

In werkelijkheid blijft de EU wereldwijd een van de belangrijkste motoren van overconsumptie en grondstoffenuitputting, zich vastklampend aan een verouderd economisch model dat de meervoudige planetaire crises versterkt. Per hoofd van de bevolking behoort de EU tot

de grootste verbruikers van grondstoffen, met een materiaalvoetafdruk die ver boven het mondiale gemiddelde ligt.

De Europese grondstoffenhonger treft Indonesië in het bijzonder. Het land behoort samen met Brazilië en Congo tot de drie meest biodiverse landen. De grootste archipel ter wereld herbergt naar schatting tien procent van alle bekende planten, twaalf procent van de zoogdiersoorten en zeventien procent van de vogelsoorten. Regenwouden, mangroves en koraalriffen vormen niet alleen een cruciale buffer tegen klimaatverandering, maar ook de basis voor het levensonderhoud van miljoenen mensen. Inheemse gemeenschappen spelen een sleutelrol in het behoud van deze ecosystemen, maar hun rechten en leefgebieden komen steeds verder onder druk te staan door de groeiende vraag naar nikkel, palmolie en andere landbouw- en mijnbouwproducten.

Met het nieuwe vrijhandelsverdrag Indonesia-EU Comprehensive Economic Partnership Agreement (CEPA) kiest de EU voor de bestendiging van het destructieve economische vrijhandelsmodel. Het verdrag dreigt ontbossing, ecologische verwoesting en biodiversiteitsverlies en de klimaatcrisis structureel te verergeren, en ondermijnt zo de groene ambities waarmee de EU zich internationaal profileert.

Handelsoorlog

De EU stelt met CEPA de toegang tot grondstoffen en markten boven bescherming van natuur en mensenrechten. Die keuze komt voort uit paniek: sinds de handelsoorlog met Trump (2025) brokkelt de vrijhandelsorde af. In plaats van koers te verleggen, jaagt de EU in allerijl nieuwe akkoorden na om hun import- en exportstromen te diversifiëren en houdt zij vast aan het oude model van ongereguleerde vrijhandel - met verwoestende gevolgen voor mens, natuur en samenleving.

Een van de belangrijkste nieuwe partners is Indonesië. Al sinds 2016 onderhandelen de EU en Indonesië over CEPA. Trumps handelsoorlog bracht de onderhandelingen in een stroomversnelling; in september 2025 werden ze afgerond. Het verdrag raakt aan gevoelige onderwerpen als toegang tot kritieke grondstoffen, autonomie in zadenbeleid, investeringsbescherming en digitale handel.

Slecht voor mens, dier en planeet

EU-president Ursula von der Leyen presenteert het verdrag als een gezamenlijk pad van 'openheid, samenwerking en gezamenlijke welvaart.' Ook de Indonesische president Prabowo Subianto claimt dat CEPA hem zal helpen 'onze industrieën te laten groeien, banen te creëren en onze duurzame ontwikkelingsdoelen te versterken.'

Maar openbare documenten over CEPA schetsen een ander beeld: vooral multinationals profiteren, terwijl natuur, mensenrechten, werkenden en lokale gemeenschappen de rekening betalen. De winning van de door de EU begeerde mineralen voor de groene transitie gaat in Indonesië gepaard met milieuvervuiling, ontbossing, slechte arbeidsomstandigheden en landconflicten. Extra mijnbouw die door CEPA wordt gestimuleerd vergroot die druk verder, terwijl het verdrag de beleidsruimte van Indonesië om beschermende wetgeving in te voeren juist beperkt.

Daarbij verdiept CEPA de ongelijke handelsrelatie. De EU importeert vooral ruwe landbouw- en mijnbouwproducten, terwijl de export naar Indonesië grotendeels bestaat uit diensten en hoogwaardige industriële goederen. Zo blijft Indonesië gevangen in de rol van grondstoffenleverancier, zonder kansen op echte economische ontwikkeling en waardecreatie, of fatsoenlijke werkgelegenheid. Hetzelfde patroon geldt in de digitale economie: data fungeert als een

nieuwe grondstof, maar CEPA geeft grote techbedrijven het recht om Indonesische data zonder beperkingen naar het buitenland te verplaatsen. Daarmee worden de mogelijkheden voor Indonesië om een eigen digitale industrie op te bouwen ernstig ondermijnd.

Gebrek aan transparantie en democratische legitimiteit

Bij de onderhandelingen over CEPA is er een groot gebrek aan transparantie en aan democratische besluitvorming. Illustratief is dat tot op het moment van afronden van dit rapport, oktober 2025, de definitieve CEPA documenten niet beschikbaar waren. De onderhandelingen verliepen achter gesloten deuren. Vakbonden en maatschappelijke organisaties, het Europees Parlement en nationale parlementen stonden buitenspel, terwijl lobbyisten van grote bedrijven bevoorrechte toegang hadden tot Europese onderhandelaars.³

De uiteindelijke teksten van het verdrag werden pas weken na afronding van de onderhandelingen openbaar gemaakt. Zolang de onderhandelingen liepen, waren belanghebbenden aangewezen op de schaarse openbare documenten, zoals de voorstellen van de EU en onderhandelingsverslagen. Welke voorstellen hiervan werden overgenomen en wat er precies werd afgesproken in de onderhandelingen, bleef echter onduidelijk. Dit betekent dat het maatschappelijk middenveld wordt geconfronteerd met een *fait accompli* nu de onderhandelingen zijn afgerond. Dit rapport baseert zich vooral op de documenten die wel openbaar waren tijdens het schrijven van deze publicatie.⁴

Ook in Indonesië is het maatschappelijk middenveld onvoldoende geraadpleegd over CEPA. Onder de nieuwe president van Indonesië, Prabowo Subianto, wordt de ruimte voor het maatschappelijk middenveld steeds verder ingeperkt. Grootschalige protesten van studenten, maatschappelijke organisaties en vakbonden begin 2025 werden hardhandig onderdrukt.⁵ Prabowo wil bovendien de persvrijheid aan banden leggen.⁶ Dit maakt het voor Indonesische organisaties nog moeilijker, zo niet onmogelijk, invloed uit te oefenen op het onderhandelingsproces van CEPA.

Een weg vooruit

Dit rapport legt niet alleen de problemen met CEPA bloot, maar laat ook zien dat er alternatieven zijn. Grote, opkomende economieën uit het Mondiale Zuiden pleiten al jaren voor handelsafspraken die hun economieën beschermen en duurzame investeringen stimuleren; net zoals Europese industrielanden als Duitsland, Frankrijk en Italië, en later grootmachten als de VS en Japan, in hun opbouwfase gebruik maakten van beschermende maatregelen om hun industrieën te ontwikkelen.⁷ Daarnaast pleiten we voor grotere EU-zelfvoorziening, om het beslag op natuurlijke hulpbronnen en de verantwoordelijkheid voor de sociale en milieuproblemen rond de productie van grondstoffen in landen als Indonesië drastisch te verminderen.

De EU staat nu voor de keuze: vasthouden aan een verouderd, destructief vrijhandelsmodel, of kiezen voor gelijkwaardige en duurzame partnerschappen. Dit rapport toont dat een ander pad mogelijk is en presenteert concrete voorstellen voor een eerlijk akkoord met Indonesië. Alleen door het roer radicaal om te gooien kan de EU daadwerkelijk duurzame handelsrelaties aan gaan en de ecologische crises bestrijden.

Eindnoten

1. Verenigde Naties (21 oktober 2024) 'VN-chef: Klimaatcrisis vraagt om moediger en sneller optreden' UN News. Beschikbaar op: <https://news.un.org/en/story/2024/10/1156261> (geraadpleegd 12 september 2025)
2. Europese Commissie (22 mei 2024) 'EU on World Biodiversity Day: Time to bring nature back' European Commission Newsroom. Beschikbaar op: <https://ec.europa.eu/news-room/env/items/801394/en> (geraadpleegd 12 september 2025)
3. SOMO (6 december 2021) 'Open for business: How corporate lobbyists influence the EU-Indonesia trade negotiations' SOMO. Beschikbaar op: <https://www.somo.nl/open-for-business-how-corporate-lobbyist-influence-the-en-indonesia-trade-negotiations/> (geraadpleegd 12 september 2025)
4. Europese Commissie (z.d.) 'EU-Indonesia agreement: Documents' European Commission. Beschikbaar op: https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/indonesia/eu-indonesia-agreement/documents_en (geraadpleegd 12 september 2025)
5. Amnesty International (z.d.) 'Indonesia 2023' Amnesty International. Beschikbaar op: <https://www.amnesty.org/en/location/asia-and-the-pacific/south-east-asia-and-the-pacific/indonesia/report-indonesia/> (geraadpleegd 12 september 2025)
6. MO (22 mei 2025) 'Studentenprotesten in Indonesië: de strijd voor onze toekomst kan niet wachten'* MO*. Beschikbaar op: <https://www.mo.be/analyse/studentenprotesten-in-indonesie-de-strijd-voor-onze-toekomst-kan-niet-wachten> (geraadpleegd 12 september 2025)
7. Chang, H.-J. (2002) *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective* London: Anthem Press

© WALHI Zuid-Sulawesi

Hoofdstuk 1.

GEVOLGEN VOOR KLIMAAT EN NATUUR

Auteurs: Guus Geurts (Platform Aarde Boer Consument) en Marius Troost (Both ENDS)

- De EU zou haar bijdrage aan klimaatverandering en haar ecologische voetafdruk drastisch moeten verminderen. CEPA doet echter het tegenovergestelde: het verdrag vergroot de handel in grondstoffen en producten die leiden tot ontbossing, vervuiling en klimaatopwarming.
- Door afschaffing van importheffingen stijgt de palmolie-export uit Indonesië naar de EU met ruim 21 procent, met grootschalige ontbossing, biodiversiteitsverlies, extra broeikasgasuitstoot, en schendingen van landrechten en arbeidsrechten tot gevolg.
- Het Europees beleid tot 'verduurzaming' van brandstoffen blijft ontbossing stimuleren. CEPA jaagt de Indonesische export van biobrandstoffen verder aan. Pogingen tot verduurzaming en certificering van palmolie zijn niet effectief gebleken.
- Grondstoffenwinning veroorzaakt altijd zware milieuschade, maar CEPA negeert deze risico's en vergroot juist de toegang tot Indonesische mineralen voor de Europese energietransitie.

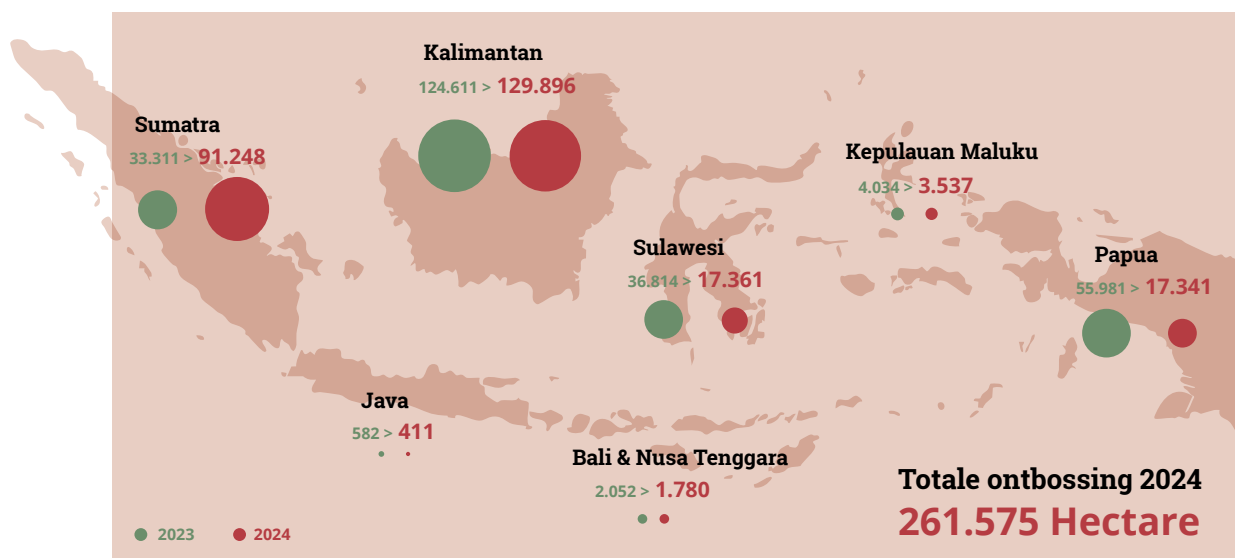
CEPA wordt gepresenteerd als een win-win: de EU verzekert zich van kritieke grondstoffen, Indonesië krijgt ruimere toegang tot Europese markten. In werkelijkheid zet het verdrag een nieuwe golf van extractivisme in gang. De productie van palmolie, pulp en houtproducten, en mineralen als nikkel voor de Europese energietransitie zullen in volume toenemen, met grootschalige ontbossing, biodiversiteitsverlies en mensenrechtenschendingen als gevolg. Bindende waarborgen ontbreken en toezicht is minimaal. De EU presenteert CEPA als eerlijk partnerschap, maar kiest feitelijk voor economische winst boven bescherming van mens en natuur.

Palmolieproductie: ecologische schade en gezondheidsrisico's

Palmolie is de grootste motor van ontbossing in Indonesië en daarmee een directe bedreiging voor de uitzonderlijke biodiversiteit van het land. Sinds 2001 is in Indonesië 31 miljoen hectare bos verdwenen – ruim zeven keer Nederland – waarvan 85 procent voor palmolie. Door het afschaffen van invoerheffingen onder CEPA zal de export van palmolie naar de EU volgens de eigen duurzaamheidseffect-beoordelingen met ruim 21 procent stijgen.¹ Dat vergroot de druk op leefgebieden van soorten als de orang-oetan, Sumatraanse tijger, olifant en neushoorn en versnelt het verlies aan soortenrijkdom.² Onderzoek laat zien dat palmolieplantages een groter biodiversiteitsverlies veroorzaken dan andere vormen van landbouw.³

Ondanks een moratorium op nieuwe palmolieplantages steeg de ontbossing in 2023 opnieuw met 27 procent, vooral door de groeiende vraag naar nikkel, houtpulp en papier.⁴ In 2024 was er een verdere toename van ontbossing.⁵ Ook mangrovebossen sneuvelen, onder meer voor garnalenkwekerijen. CEPA zet zo een ontwikkeling voort waarin handelsbelangen systematisch voorrang krijgen boven klimaat zorg en biodiversiteitsbescherming.

Ontbossing, branden en veenontwatering voor palmolie leiden tot zeer hoge emissies.⁶ Terwijl in EU-beleid palmolie-brandstof vaak als “duurzaam” geldt, tonen studies aan dat het 75 tot 600 jaar duurt voordat de vermeende klimaatwinst de koolstofverliezen compenseert.⁷ Tijd die we absoluut niet hebben, benadrukt het IPCC. Bij palmolie schuurt CEPA dan ook het hardst met de Europese Green Deal: Brussel belooft emissiereductie, maar haalt tegelijkertijd biobrandstoffen binnen die de uitstoot structureel doen stijgen.

Vergelijking van ontbossing op de belangrijkste eilanden van Indonesië van 2023 tot 2024 (in hectare)

Palmolieproductie vervuult op grote schaal bodem, lucht en water en brengt gezondheidsrisico's voor arbeiders mee. Pesticiden, meststoffen en knaagdier-bestrijdingsmiddelen tasten ecosystemen aan, en afvalwater uit palmoliemolens stroomt vaak in rivieren en meren. Tot nu toe weten we niet of CEPA bindende waarborgen over arbeidsomstandigheden bevat, maar opent CEPA de EU-markt verder – met nette handelscijfers hier, en vervuilde rivieren en onveilige werkplekken daar.

De illusie van duurzaamheidscertificering

Vrijwillige certificeringssystemen zoals de Roundtable on Sustainable Palm Oil (RSPO) en het Indonesische ISPO hebben nauwelijks effect gehad op ontbossing of mensenrechtenschendingen.⁸ Toch gebruikt CEPA dit soort labels als vehikel om palmolie 'groen' te labelen.⁹ Vooral de ISPO schiet fundamenteel tekort: het erkent het recht op Free, Prior and Informed Consent (FPIC) van Inheemse gemeenschappen niet volledig, beschermt geen secundaire bossen, en botst met de Europese verordening inzake ontbossingsvrije producten (EUDR). Daarbij is deze EUDR in september 2025 weer met een jaar uitgesteld.

Volgens de NGO Indonesia for Global Justice dreigt de samenleving daar de prijs voor te betalen. Door ISPO als 'duurzaamheidscertificaat' te legitimeren zou de Indonesische regering palmolie zelfs als milieuproduct kunnen proberen te bestempelen,¹⁰ waardoor plantages verder worden uitgebreid onder het mom van duurzaamheid. Daarmee verdiept CEPA de ecologische en sociale problemen, in plaats van ze te beperken.

Europees gebruik van palmolie als motor van ontbossing

De productie van palmolie is een van de belangrijkste aanjagers van ontbossing in Indonesië. Toch is het product diep verankerd in het Europese consumptiepatroon. Palmolie wordt verwerkt in bakproducten, margarine, cosmetica, schoonmaakmiddelen en veevoer. Ongeveer de helft van alle verpakte Europese supermarktproducten bevat palmolie; in Nederland gaat het om zo'n 60 procent van de levensmiddelen.¹¹ Wereldwijd is de consumptie de afgelopen vijftien jaar verdubbeld tot bijna acht kilo per persoon per jaar – een trend die nauwelijks lijkt af te zwakken.¹² Nederland importeert jaarlijks circa 114.000 ton palmolie voor veevoer alleen al.¹³ CEPA stimuleert deze afhankelijkheid door de Europese markt verder open te stellen, zonder dat er bindende voorwaarden gelden om de impact op bossen en gemeenschappen te beperken.

Biobrandstof

De meeste palmolie in de EU verdwijnt niet in chocopasta of shampoo, maar in biobrandstof. In 2020 werd 58 procent van de geïmporteerde palmolie ingezet als biobrandstof.¹⁴ Sinds 2009 is het verplicht bijgemengd in reguliere brandstoffen, zogenaamd om de energietransitie te versnellen. In 2018 stemde het Europees Parlement ervoor om het gebruik van palmolie als biobrandstof te bevriezen, en volledig uit te faseren vanaf 2023 tot 0 procent 2030 (binnen Renewable Energy Directive II).¹⁵ Maar in de praktijk blijkt de wetgeving ineffectief. Door mazen in de wet vallen bepaalde stromen palmolie – verkocht als 'afval- of restproducten' – buiten de EU-ontbossingsverordening (EUDR), terwijl het in werkelijkheid vaak om verse palmolie gaat.¹⁶ Onderzoek van de Environmental Investigation Agency bevestigt dat deze loopholes leiden tot toenemende import onder een groen label.

Daarnaast blijkt dat Indonesische officials druk hebben uitgeoefend op EU-wetgevers om de biobrandstofregels te versoepelen.¹⁷ Met CEPA krijgt deze lobby extra gewicht: het verdrag

faciliteert hogere exportvolumes van biobrandstoffen naar Europa, terwijl de ontbossing en uitstoot die ermee gepaard gaat nauwelijks aan banden worden gelegd.

Pulp, papier en houtkap

De vraag naar hout, pulp en papier uit Indonesië legt al jaren zware druk op bossen en gemeenschappen. De EU speelt daarin een belangrijke rol: bijna een vijfde van de Indonesische meubelproductie, acht procent van het hout en zes procent van het papier, vindt zijn weg naar de Europese markt. Met CEPA verdwijnen importheffingen op verwerkte houtproducten, waardoor exportvolumes verder zullen toenemen - en daarmee ook de druk op bossen.

Milieuorganisatie WALHI waarschuwt dat de productie van pulp en hout uit grootschalige plantages structureel gepaard gaat met ontbossing, landconflicten, verlies aan biodiversiteit en illegale praktijken zoals houtkap en brandstichting. CEPA negeert deze risico's volledig en legitimeert zo een handelsstroom die feitelijk de Indonesische bosbouwcriminaliteit voedt.

Een extra zorg is dat CEPA ook de handel in op hout gebaseerde energieproductie faciliteert. Binnen de EU wordt biomassa in RED III nog altijd als hernieuwbaar bestempeld, waardoor houtkap voor energieopwekking wordt aangemoedigd. Ook de Indonesische Omnibuswet inzake werkgelegenheid en het nationale energiebeleid zullen de uitgifte van nieuwe concessies voor boskap verhogen, en voorheen inactieve vergunningen nieuw leven inblazen. Onder deze vlag kan de aanleg van bosplantages voor biomassacentrales meer dan 2,3 miljoen hectare bos opslokken, een gebied groter dan het hele Nederlandse landbouwareaal. Dit zal de reeks landconflicten verlengen, inbreuk maken op de gronden van Inheemse volkeren en lokale gemeenschappen en de biodiversiteit vernietigen.¹⁸ Voor deze industriële doeleinden (pulp, 'groene' energie) worden vooral op grote schaal acacia- en eucalyptusplantages aangelegd.¹⁹

Zucht naar grondstoffen

Het veiligstellen van grondstoffen voor de energietransitie en digitale technologie is een kernmotief van EU-handelsbeleid. CEPA faciliteert deze zucht naar grondstoffen en legt extra druk op Indonesische gemeenschappen en ecosystemen.

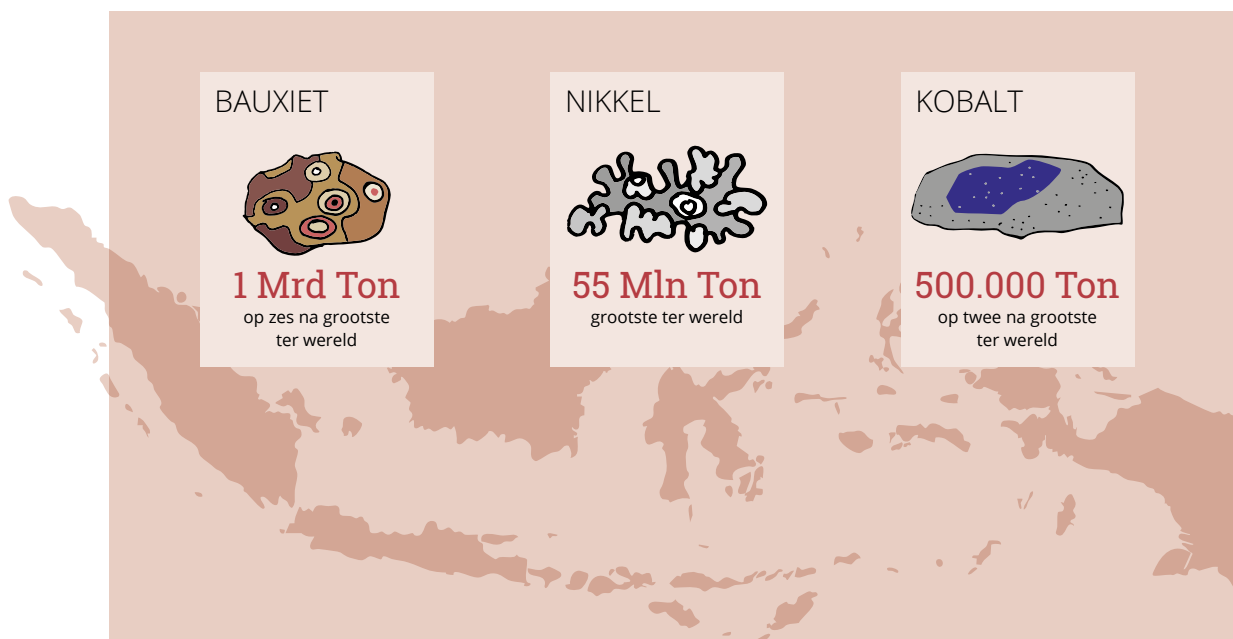
Indonesië bezit enkele van de grootste grondstoffenreserves ter wereld: ruim een kwart van de mondiale voorraden,²⁰ met onder meer de grootste nikkelreserves, en aanzienlijke voorraden bauxiet en kobalt. Deze metalen zijn cruciaal voor batterijen, roestvrij staal, windturbines en zonnepanelen, waarmee Indonesië centraal staat in de mondiale energietransitie.

Die positie heeft echter een hoge prijs. De mijnbouw groeit explosief en veroorzaakt grootschalige schade aan mens en milieu. In plaats van dit patroon te doorbreken, versterkt CEPA de druk Europese toegang veilig te stellen, zonder bindende waarborgen voor milieubescherming of mensenrechten.

Risico's van mijnbouw

Mijnbouw veroorzaakt grootschalige ecologische verwoesting. Open afgravingen leiden tot massale boskap en verlies van biodiversiteit, terwijl ook ondergrondse mijnen zware milieuschade veroorzaken door vervuiling, afvalstromen en infrastructuur. Voor nikkel alleen is al circa 80.000 hectare bos verdwenen. Bovendien liggen er nog eens meer dan een half miljoen hectare bos binnen bestaande concessies, gebieden die officieel zijn vrijgegeven voor mijnbouw en daarmee direct bedreigd worden.

Indonesische grondstofvoorraden²¹

Ook is de ontginning zelf uiterst milieubelastend. Het proces is energie-intensief en maakt gebruik van giftige chemicaliën. Daarbij ontstaan grote hoeveelheden residu en zogenoemde tailings: giftige slibstromen die veilig opgeslagen zouden moeten worden, maar vaak in open vijvers terechtkomen. Als deze overlopen of weglekken in rivieren en kustwateren veroorzaken ze grootschalige vervuiling, overstromingen en landverschuivingen.²² CEPA versterkt dit risico, omdat het de export van mineralen naar Europa verder aanjaagt zonder afdwingbare eisen voor veilige verwerking of bescherming van lokale ecosystemen.

In Indonesische provincies waar veel nikkel wordt gewonnen, zoals Sulawesi en Noord-Maluku, is de milieuschade van de mijnbouw duidelijk zichtbaar. Het proces verbruikt enorme hoeveelheden water en vervuult tegelijkertijd rivieren en kustwateren. Voor mens en dier is dat desastreus: vervuild water veroorzaakt huidproblemen en chronische ziekten, terwijl visvangst onmogelijk wordt doordat zeeleven verdwijnt in troebel en giftig water.²³ In Raja Ampat, een van de meest biodiverse koraalrifsystemen ter wereld, bedreigt mijnbouw direct het voortbestaan van dit unieke ecosysteem.²⁴ Als de EU haar duurzame ambities serieus neemt, zou het dergelijke problemen niet mogen negeren.²⁵

Gebrek aan handhaving

Maatregelen om mens en milieu in Indonesië te beschermen tegen de gevolgen van de toenemende zucht naar grondstoffen zijn hard nodig. Maar zeer waarschijnlijk ontbreken die in CEPA. Er zijn geen aansprakelijkheidsmechanismen en geen instrumenten om bedrijven die vervuilen of rechten schenden ter verantwoording te roepen. Dit mede door de dreigende ontmanteling van de anti-weg-kijk-wet (CSDDD) door de Europese Commissie.

Uit interviews met getroffen gemeenschappen in Morowali blijkt dat ook de Indonesische overheid tekortschiet in bescherming en toezicht. Bedrijven opereren in een situatie van feitelijke wetteloosheid, waarin lokale bewoners de gevolgen dragen van vervuiling, landroof en gezondheidsproblemen.²⁶ In plaats van dit patroon te doorbreken, dreigt CEPA het te bestendigen door de sector extra wind in de zeilen te geven en grootschalige investeringen in mijnbouwinfrastructuur te faciliteren. Het resultaat: onherstelbare schade aan ecosystemen en gemeenschappen, in naam van Europese grondstoffenzekerheid.²⁷

Eindnoten

1. Europese Commissie (2019) Sustainability Impact Assessment (SIA) in support of Free Trade Agreement (FTA) negotiations between the European Union and the Republic of Indonesia – Final Report p. 179. Beschikbaar op: <https://circabc.europa.eu/ui/group/09242a36-a438-40fd-a7af-fe32e36cb-d0e/library/76dcefc4-692c-421d-8a5e-54955bb486aa/details?download=true> (geraadpleegd 12 september 2025)
2. Mongabay (28 februari 2025) 'Surge in legal land clearing pushes up Indonesia deforestation rate in 2024' Mongabay. Beschikbaar op: <https://news.mongabay.com/2025/02/surge-in-legal-land-clearing-pushes-up-indonesia-deforestation-rate-in-2024/> (geraadpleegd 12 september 2025)
3. International Council on Clean Transportation (2016) Ecological Impacts of Palm Oil Expansion in Indonesia International Council on Clean Transportation. Beschikbaar op: https://www.theicct.org/sites/default/files/publications/Indonesia-palm-oil-expansion_ICCT_july2016.pdf (geraadpleegd 12 september 2025)
4. Institute for European Environmental Policy (2025) Pre-FTA Briefing EU-Indonesia Institute for European Environmental Policy. Beschikbaar op: <https://ieep.eu/publications/eu-indonesia-pre-fta-briefing/> (geraadpleegd 12 september 2025)
5. Mongabay (28 februari 2025) Surge in legal land clearing pushes up Indonesia deforestation rate in 2024 Mongabay. Beschikbaar op: <https://news.mongabay.com/2025/02/surge-in-legal-land-clearing-pushes-up-indonesia-deforestation-rate-in-2024/> (geraadpleegd 12 september 2025)
6. Mongabay (28 februari 2025) Surge in legal land clearing pushes up Indonesia deforestation rate in 2024 Mongabay. Beschikbaar op: <https://news.mongabay.com/2025/02/surge-in-legal-land-clearing-pushes-up-indonesia-deforestation-rate-in-2024/> (geraadpleegd 12 september 2025)
7. International Council on Clean Transportation (2016) Ecological Impacts of Palm Oil Expansion in Indonesia International Council on Clean Transportation. Beschikbaar op: https://www.theicct.org/sites/default/files/publications/Indonesia-palm-oil-expansion_ICCT_july2016.pdf (geraadpleegd 12 september 2025)
8. SOMO (6 december 2021) Open for business: How corporate lobbyists influence the EU-Indonesia trade negotiations SOMO. Beschikbaar op: <https://www.somo.nl/open-for-business-how-corporate-lobbyist-influence-the-en-indonesia-trade-negotiations/> (geraadpleegd 12 september 2025); Milieudefensie (2013) RSPO and ISPO: Concerns about the existing sustainability certification schemes for palm oil Milieudefensie. Beschikbaar op: <https://milieudefensie.nl/actueel/report-rspo-ispo-external-concerns.pdf> (geraadpleegd 12 september 2025)
9. Handel Anders!-coalitie (2024) Notitie EU-Indonesië CE-PA-onderhandelingen Handel Anders!-coalitie. Beschikbaar op: https://docs.google.com/document/d/1uj_NOKZ3dt20N10COTByMHM0CXkva2U5ufY6glpJ_o/edit?tab=t.0 (geraadpleegd 12 september 2025)
10. WALHI en Indonesia for Global Justice (2024) IEU CEPA: A threat to the environment, indigenous peoples, and biodiversity WALHI en Indonesia for Global Justice. Beschikbaar op: <https://igj.or.id/wp-content/uploads/2024/12/JOINT-POSITION-PAPER-WALHI-IGJ-IEU-CEPA.pdf> (geraadpleegd 12 september 2025)
11. Voedingscentrum (z.d.) Palmolie Voedingscentrum. Beschikbaar op: <https://www.voedingscentrum.nl/encyclopedie/palmolie.aspx> (geraadpleegd 12 september 2025)
12. Europees Parlement (2018) Palm oil: economic and environmental impacts European Parliamentary Research Service. Beschikbaar op: <https://epthinktank.eu/2018/02/19/palm-oil-economic-and-environmental-impacts/> (geraadpleegd 12 september 2025)
13. Veganisme.org (z.d.) Palmolie Nederlandse Vereniging voor Veganisme. Beschikbaar op: <https://www.veganisme.org/informatie/is-het-vegan/palmolie/> (geraadpleegd 12 september 2025)
14. Transport & Environment (2021) 10 years of EU fuels policy increased EU's reliance on omnibusunsustainable biofuels Transport & Environment. Beschikbaar op: <https://te-cdn.ams3.cdn.digitaloceanspaces.com/files/Biofuels-briefing-072021.pdf> (geraadpleegd 12 september 2025)
15. Chain Reaction Research (2022) EU Deforestation Regulation: Implications for the Palm Oil Industry and Its Financers Chain Reaction Research. Beschikbaar op: <https://chainreactionresearch.com/wp-content/uploads/2022/07/EU-Deforestation-Regulation-Implications-for-the-Palm-Oil-Industry-and-Its-Financers.pdf> (geraadpleegd 12 september 2025)
16. Environmental Investigation Agency (2025) 'Alarming' rise in palm oil products being imported into the EU to make biofuels due to loophole Environmental Investigation Agency. Beschikbaar op: <https://eia-international.org/news/alarming-rise-in-palm-oil-products-being-imported-into-the-eu-to-make-biofuels-due-to-loophole/> (geraadpleegd 12 september 2025)
17. SOMO (6 december 2021) Open for business: How corporate lobbyists influence the EU-Indonesia trade negotiations SOMO. Beschikbaar op: <https://www.somo.nl/open-for-business-how-corporate-lobbyist-influence-the-en-indonesia-trade-negotiations/> (geraadpleegd 12 september 2025)
18. WALHI en Indonesia for Global Justice (2024) IEU CEPA: A threat to the environment, indigenous peoples, and biodiversity WALHI en Indonesia for Global Justice, pp. 20–21. Beschikbaar op: <https://igj.or.id/wp-content/uploads/2024/12/JOINT-POSITION-PAPER-WALHI-IGJ-IEU-CEPA.pdf> (geraadpleegd 12 september 2025)
19. Mongabay (28 februari 2025) Surge in legal land clearing pushes up Indonesia deforestation rate in 2024 Mongabay. Beschikbaar op: <https://news.mongabay.com/2025/02/surge-in-legal-land-clearing-pushes-up-indonesia-deforestation-rate-in-2024/> (geraadpleegd 12 september 2025)
20. International Trade Administration (z.d.) Indonesia - Mining International Trade Administration. Beschikbaar op: <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/indonesia-mining> (geraadpleegd 12 september 2025)
21. Our World in Data (z.d.) Metals and Minerals Our World in Data. Beschikbaar op: <https://ourworldindata.org/metals-minerals#explore-data-on-metals-and-minerals> (geraadpleegd 12 september 2025)
22. Earthworks (2 november 2023) Multiple dams fail at Indonesian nickel mining facilities Earthworks. Beschikbaar op: <https://earthworks.org/blog/multiple-dams-fail-at-indonesian-nickel-mining-facilities/> (geraadpleegd 12 september 2025)
23. Business & Human Rights Resource Centre (z.d.) Indonesia: Nickel mining operations in Kabaena Island in Sulawesi adversely affect Bajau's health & livelihood Business & Human Rights Resource Centre. Beschikbaar op: <https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/indonesia-nickel-mining-operations-in-kabaena-island-in-sulawesi-adversely-affect-bajaus-health-livelihood/> (geraadpleegd 12 september 2025)
24. Suara Papua (6 augustus 2024) Delapan perusahaan tambang kantong izin, Raja Ampat terancam tinggal nama Suara Papua. Beschikbaar op: <https://suarapapua.com/2024/08/06/delapan-perusahaan-tambang-kantongi-izin-raja-ampat-terancam-tinggal-nama/> (geraadpleegd 12 september 2025)
25. European Trade Justice Coalition (2024) Briefing IEU CEPA European Trade Justice Coalition. Beschikbaar op: https://docs.google.com/document/d/1uj_NOKZ3dt20N10COTByMHM0CXkva2U5ufY6glpJ_o/edit?tab=t.0 (geraadpleegd 12 september 2025); Institute for European Environmental Policy (2025) Pre-FTA Briefing EU-Indonesia Institute for European Environmental Policy. Beschikbaar op: <https://ieep.eu/publications/eu-indonesia-pre-fta-briefing/> (geraadpleegd 12 september 2025)
26. Interviews Morowali, Oost-Sulawesi (12–14 juni 2025) Persoonlijke communicatie
27. Transnational Institute (20 juli 2020) Trade deals and Indonesia's future: An analysis of the EU-Indonesia CEPA Transnational Institute. Beschikbaar op: https://www.tni.org/files/publication-downloads/indonesia_cep_a_20-07.pdf (geraadpleegd 12 september 2025)

© Zakki Ahmada, Shutterstock

Hoofdstuk 2.

MENSEN- EN ARBEIDSRECHTEN ONDER DRUK

Auteurs: Guus Geurts (Platform Aarde Boer Consument), Marius Troost (Both ENDS) en Tjalling Postma en Gudrun Jäckel (FNV)

- CEPA bevordert grootschalige extractie van natuurlijke hulpbronnen, wat leidt tot conflicten over landrechten, schending van Inheemse rechten en sterke achteruitgang of zelfs het verdwijnen van het levensonderhoud van lokale gemeenschappen.
- Indonesië verzwakt de naleving van de arbeidsnormen van de Internationale Arbeidsorganisatie (ILO) als gevolg van recente wetgeving. De EU zou de naleving van deze arbeidsnormen kunnen afdwingen via CEPA, wat nu niet gebeurt.
- De bepalingen in het Trade and Sustainable Growth (TSG)-hoofdstuk van CEPA bieden slechts gedeeltelijke bescherming van arbeidsrechten maar nauwelijks tegen andere mensenrechtenschendingen (zoals landrechten), en ecologische uitbuiting en vernietiging.

Indonesië beschikt over vele natuurlijke hulpbronnen in bossen, kust- en zeegebieden. CEPA zal deze hulpbronnen verder vermarkten en privatiseren. Het verdrag zal grootschalige investeringen van Europese bedrijven aantrekken, gericht op exploitatie van grondstoffen. Hierdoor dreigen conflicten over eigendom en toegang tot land en hulpbronnen te escaleren.¹

De vraag naar grondstoffen zal door CEPA toenemen. Het gaat met name om bosbouw- en landbouwproducten zoals palmolie, pulp (voor papier) en tropisch hardhout, en om mijnbouwproducten zoals nikkel, maar ook koper, kobalt, tin, goud, bauxiet en steenkool. Deze productie heeft niet alleen gevolgen voor het milieu (zie hoofdstuk 2), maar ook voor mensenrechten in de regio's waar exploitatie plaatsvindt.

Door plantages, houtkap en mijnbouw verliezen lokale gemeenschappen zowel leefgebied als bestaansmiddelen. CEPA levert onevenredig veel voordelen op voor Europese bedrijven, terwijl de sociaal-ecologische lasten worden afgewenteld op de lokale Indonesische bevolking.² Gemeenschappen die afhankelijk zijn van deze gebieden raken verder gemarginaliseerd en Inheemse landrechten komen extra onder druk.

Het hoofdstuk *Energy and Raw Materials*-hoofdstuk (ERM) in CEPA biedt onvoldoende bescherming tegen deze ontwikkelingen; er zijn hoogstwaarschijnlijk geen consequenties voor bedrijven die mensenrechten schenden en het milieu schaden. Ook is het Trade and Sustainable Growth-hoofdstuk grotendeels niet afdwingbaar.

Het TSG-hoofdstuk: symbolische bescherming van mens en milieu

Het *Trade and Sustainable Growth*-hoofdstuk (voorheen Trade and Sustainable Development - TSD) bevat bepalingen die mensenrechten, fundamentele arbeidsrechten en het milieu moeten beschermen, met verwijzing naar internationale kaders als Rio 1992, Johannesburg 2002 en de ILO. Volgens de EU zal dit leiden tot meer transparantie, betere betrokkenheid van het maatschappelijke middenveld en een effectievere handhaving van arbeidsrechten.

Indonesische ngo's als WALHI en IGJ zijn echter kritisch. Volgens hen is het TSG-hoofdstuk niet meer dan een aanvulling op een verdrag dat in de kern de winning en exploitatie van Indonesische hulpbronnen bevordert via het hoofdstuk ERM. Omdat het TSG-hoofdstuk bovendien grotendeels niet-bindend is, blijft het vooral symbolisch en fungeert het eerder als een cosmetisch onderdeel van de Europese Green Deal, dan als een daadwerkelijk effectief mechanisme om duurzaamheid af te dwingen. Handel en economische ontwikkeling krijgen voorrang, ten koste van elke serieuze aandacht voor klimaat- en ecologische rechtvaardigheid.³

Het risico is dat Indonesië zo beleidsruimte verliest om zelf natuurlijke hulpbronnen te beheren en lokale toegevoegde waarde te creëren. Het ERM-hoofdstuk verwijdert barrières voor Europese handel en investeringen, waaronder exportbeperkingen en -belastingen. Dit is in strijd met zowel Indonesisch beleid dat juist lokale verwerking wil stimuleren, als met EU-beleid dat partnerlanden aanmoedigt om lokaal waarde toe te voegen.⁴

Landroof en onduidelijke eigendomsrechten

De belangrijkste reden voor landconflicten in Indonesië is onduidelijkheid over eigendom. Landrechten worden traditioneel erkend op basis van historisch gebruik, maar gemeenschappen beschikken vaak niet over officiële documenten die hun rechten bevestigen. Zelfs wanneer Inheemse gemeenschappen hun band met hun historische land kunnen aantonen, blijft erkenning door de overheid vaak uit.⁵ Ondanks een groot overheidsprogramma om Inheems land in kaart te brengen, blijven grote delen ongeregistreerd.

Dit leidt tot grote problemen wanneer bedrijven concessies krijgen voor plantages of mijnbouw. Regelmatig komt het tot gedwongen onteigeningen, waarbij compensatie vaak uitblijft door juridische onduidelijkheid. Vooral bij palmolieplantages en mijnbouwprojecten is dit een terugkerend probleem.⁶

© Marius Troost

Palmolie en Inheemse landrechten

Palmolie is de belangrijkste agrarische export van Indonesië, goed voor 10 procent van de export. De sector biedt werk aan vier miljoen kleine boeren en arbeiders; nog eens 11 miljoen mensen in Indonesië en Maleisië zijn indirect afhankelijk van palmolieproductie. Toch is de levenskwaliteit die uit deze werkgelegenheid voortvloeit minimaal. Gebrek aan land, schoon water en bestaansmiddelen gaat vaak gepaard met verlies van cultuur en tradities, omdat Inheemse gemeenschappen gedwongen worden hun historische grond te verlaten.⁷

Er bestaan talloze juridische conflicten tussen oliepalmbedrijven die overheidsconcessies hebben gekregen en gemeenschappen die het land al generaties gebruiken om in hun bestaan te voorzien. Dit leidt er regelmatig toe dat gemeenschappen hun toegang tot land en hulpbronnen verliezen.⁸ Inheemse gewoonterechten – gebaseerd op actief gebruik zoals landbouw, begravenissen of paden – worden veelvuldig genegeerd bij de aanleg van palmolieplantages.

‘Het Indonesische rechtssysteem is niet krachtig genoeg en er zijn veel te weinig ngo’s ter plaatse om al deze conflicten aan te pakken,’ aldus Ward Berenschot, postdoctoraal onderzoeker bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. Zo ontstaan conflicten tussen Inheemse volkeren en palmoliebedrijven, en vinden er ernstige mensenrechtenschendingen plaats, waaronder moorden op milieuactivisten die uitbreiding van palmolieplantages proberen te stoppen.⁹ Op palmolieplantages werken arbeiders bovendien vaak onbeschermd met kunstmest en bestrijdingsmiddelen.¹⁰

Slechts een kleine groep profiteert van de groeiende mondiale palmoliehandel: plantage-eigenaren, investeerders en exporteurs. Voor traditionele, kleinschalige landeigenaren betekent de sector vooral verlies van land en rechten. Milieuorganisatie WALHI heeft daarom een heldere boodschap voor Europa: stop met investeren in de palmolie-industrie.

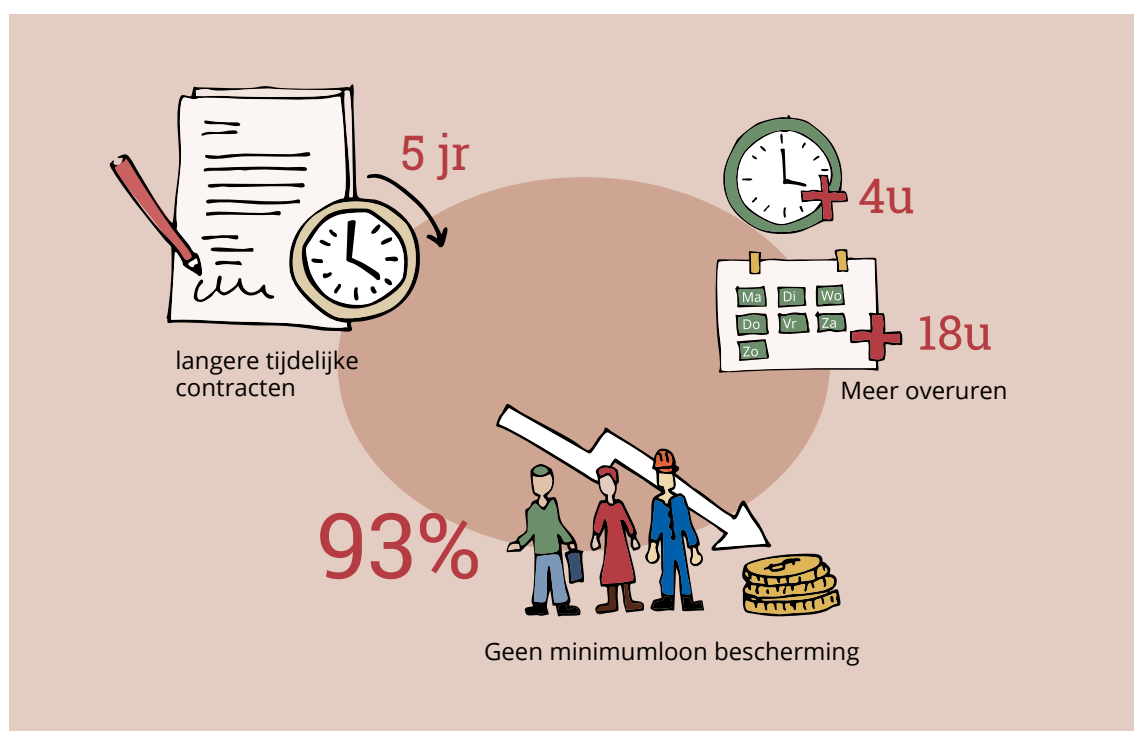
CEPA versterkt de problemen in de palmolie-industrie doordat het de export en productie stimuleert, met de nodige risico’s voor arbeids- en mensenrechten.¹¹

Mijnbouw en verlies van bestaansmiddelen

Ook de mijnbouwsector zet land- en Inheemse rechten zwaar onder druk. Zoals beschreven in hoofdstuk twee neemt het aantal mijnen in Indonesië snel toe, vooral voor nikkel maar ook voor andere grondstoffen. CEPA zal deze trend verder aanjagen, terwijl het verdrag nauwelijks waarborgen bevat voor de bescherming van Inheemse- en landrechten.

Door de achterblijvende formele erkenning van landrechten verliezen Inheemse gemeenschappen vaak hun strijd tegen mijnbouwbedrijven zodra hun gebied voor exploitatie wordt aangewezen. Eigendomsrechten zijn namelijk meestal niet zwart op wit vastgelegd, waardoor bedrijven juridisch de overhand hebben. Daarnaast worden gemeenschappen zelden vooraf geïnformeerd over nieuwe projecten of bijbehorende infrastructuur, en voldoende compensatie blijft vaak uit.¹² 'We wisten pas dat ze zouden gaan bouwen, toen ze al waren begonnen,' vertelde een boer uit Morowali, Oost-Sulawesi, die een deel van haar land verloor aan een nikkelmijn.¹³

Dit druist in tegen internationale verdragen die de rechten van Inheemse gemeenschappen moeten beschermen, zoals de *UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*.¹⁴ Die schrijft het recht op Free, Prior and Informed Consent (FPIC) voor: Inheemse gemeenschappen moeten vooraf geïnformeerd en geconsulteerd worden over projecten in hun traditionele gebied, en zeggenschap hebben over projecten. In Indonesië wordt dit recht echter structureel geschonden bij de ontwikkeling van nieuwe mijnen en fabrieken.¹⁵

Arbeidsrechten en de Indonesische Omnibuswet

Terwijl zowel de EU als Indonesië de fundamentele ILO-arbeidsnormen hebben geratificeerd, zijn deze rechten in Indonesië de afgelopen jaren verzwakt onder druk van internationale concurrentie. De EU benut de CEPA-onderhandelingen onvoldoende om hier corrigerend op te treden: de verwijzing naar arbeidsrechten staat in het hoofdstuk Trade and Sustainable Growth (TSG), maar beschermt niet tegen recente verslechtingen van arbeidsrechten.

De Omnibuswet uit 2020 illustreert dit probleem. Deze wet verlengt de duur van tijdelijke contracten, verruimt de mogelijkheden voor outsourcing en versoepelt regels voor overwerk, waardoor werkweken kunnen oplopen tot ruim boven de ILO-norm. Ook de rol van loonraden bij de vaststelling van minimumlonen is sterk beperkt, en kleine ondernemingen zijn zelfs vrijgesteld van de verplichting minimumloon te betalen. Omdat 93 procent van de Indonesische werknemers bij kleine bedrijven werkt, betekent dit een feitelijke afschaffing van het minimumloon. Het toezichthoudende comité (CAS) van de ILO bekritiseerde de wet in 2023.¹⁶ De ILO leverde scherpe kritiek op de Omnibuswet, en het Indonesische Constitutionele Hof verklaarde deze wet in 2021 deels ongrondwettig.

Volgens de European Trade Union Confederation lijkt het dat met CEPA handel en werknemersrechten hand in hand kunnen gaan.¹⁷ CEPA zou zo de neerwaartse trend op naleving van arbeidsrechten in Indonesië kunnen keren en zelfs kunnen zorgen dat miljoenen Indonesische werknemers bestaanszekerheid krijgen. Het monitoring- en sanctioneringsmechanisme uit het TSG-hoofdstuk van CEPA zou tegenwicht kunnen bieden aan verslechterde nationale wetgeving als gevolg van de Omnibuswet.

In een recente uitspraak eiste het Indonesische Constitutionele Hof dat de Omnibuswet wordt aangepast, onder meer door tijdelijke contracten te beperken, outsourcing te reguleren, loonraden te behouden en minimumloonbescherming te garanderen. De regering kreeg hiervoor twee jaar de tijd.

Het is aan de Europese Commissie en het Europees Parlement om het implementeren van de uitspraak van het Constitutionele Hof als voorwaarde te stellen voor de ondertekening van CEPA. Zolang dit niet gebeurt is naleving van arbeidsrechten slechts retoriek. De EU draagt hier een directe verantwoordelijkheid, omdat ook Europese bedrijven dankzij CEPA zullen profiteren van de afzwakking van arbeidsrechten in Indonesië. Als de EU haar eigen duurzaamheidsdoelen serieus neemt, moet zij ervoor zorgen dat CEPA wordt ingezet om arbeidsrechten in Indonesië te beschermen en te verbeteren.

Eindnoten

1. WALHI en Indonesia for Global Justice (2024) *IEU CEPA: A threat to the environment, indigenous peoples, and biodiversity* WALHI en Indonesia for Global Justice. Beschikbaar op: <https://igj.or.id/wp-content/uploads/2024/12/JOINT-POSITION-PAPER-WALHI-IGJ-IEU-CEPA.pdf> (geraadpleegd 12 september 2025)
2. WALHI en Indonesia for Global Justice (2024) *Joint Position Paper IEU CEPA: A Threat to the Environment, Indigenous Peoples, and Biodiversity* WALHI en Indonesia for Global Justice, p. 12. Beschikbaar op: <https://igj.or.id/wp-content/uploads/2024/12/JOINT-POSITION-PAPER-WALHI-IGJ-IEU-CEPA.pdf> (geraadpleegd 12 september 2025)
3. WALHI en Indonesia for Global Justice (2024) *IEU CEPA: A threat to the environment, indigenous peoples, and biodiversity* WALHI en Indonesia for Global Justice. Beschikbaar op: <https://igj.or.id/wp-content/uploads/2024/12/JOINT-POSITION-PAPER-WALHI-IGJ-IEU-CEPA.pdf> (geraadpleegd 12 september 2025)
4. WALHI en Indonesia for Global Justice (2024) *IEU CEPA: A threat to the environment, indigenous peoples, and biodiversity* WALHI en Indonesia for Global Justice. Beschikbaar op: <https://igj.or.id/wp-content/uploads/2024/12/JOINT-POSITION-PAPER-WALHI-IGJ-IEU-CEPA.pdf> (geraadpleegd 12 september 2025)
5. Human Rights Monitor (19 april 2023) *Indigenous communities in Indonesia lose 8.5 million hectares of land in 5 years* Human Rights Monitor. Beschikbaar op: <https://humanrightsmonitor.org/news/indigenous-communities-in-indonesia-lose-8-5-million-hectares-of-land-in-5-years/> (geraadpleegd 12 september 2025)
6. MO (14 april 2023) 'Indonesië kan onmogelijk voorzien in de wereldwijde vraag naar palmolie*' MO*. Beschikbaar op: <https://www.mo.be/interview/er-een-wereldwijde-vraag-naar-palmolie-maar-daar-kan-een-eilandstaat-als-indonesi> (geraadpleegd 12 september 2025)
7. International Council on Clean Transportation (2016) *Ecological Impacts of Palm Oil Expansion in Indonesia* International Council on Clean Transportation, p. 12. Beschikbaar op: https://www.theicct.org/sites/default/files/publications/Indonesia-palm-oil-expansion_ICCT_july2016.pdf (geraadpleegd 12 september 2025)
8. Human Rights Watch (2019) *"When We Lost the Forest, We Lost Everything" – Oil Palm Plantations and Rights Violations in Indonesia* Human Rights Watch. Beschikbaar op: <https://www.hrw.org/report/2019/09/23/when-we-lost-forest-we-lost-everything/oil-palm-plantations-and-rights-violations> (geraadpleegd 12 september 2025)
9. International Council on Clean Transportation (2016) *Ecological Impacts of Palm Oil Expansion in Indonesia* International Council on Clean Transportation. Beschikbaar op: https://www.theicct.org/sites/default/files/publications/Indonesia-palm-oil-expansion_ICCT_july2016.pdf (geraadpleegd 12 september 2025) en: IUCN (23 oktober 2019) *Suspected murder of Indonesian environmental activist* IUCN. Beschikbaar op: <https://www.iucn.nl/en/news/suspected-murder-of-indonesian-environmental-activist/> (geraadpleegd 12 september 2025)
10. Mondiaal FNV (z.d.) *Research: Workers' risk of exposure to agrochemicals in Colombia, Ghana, and Indonesia* Mondiaal FNV. Beschikbaar op: <https://www.fnv.nl/mondiaal-fnv/about-mondiaal-fnv/trade-unions-for-palm-oil-workers-unite-for-fair-p/meeting-international-palm-oil-workers-united-rese> (geraadpleegd 12 september 2025)
11. MO (14 april 2023) 'Indonesië kan onmogelijk voorzien in de wereldwijde vraag naar palmolie*' MO*. Beschikbaar op: <https://www.mo.be/interview/er-een-wereldwijde-vraag-naar-palmolie-maar-daar-kan-een-eilandstaat-als-indonesi> (geraadpleegd 12 september 2025)
12. Climate Rights International (2023) *Nickel Unearthed* Climate Rights International. Beschikbaar op: <https://cri.org/reports/nickel-unearthed/> (geraadpleegd 12 september 2025)
13. Interview (12 juni 2025) Persoonlijke communicatie
14. Verenigde Naties (2007) *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (UNDRIP)* Verenigde Naties. Beschikbaar op: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (geraadpleegd 12 september 2025)
15. Business & Human Rights Resource Centre (z.d.) *Indonesia: Nickel mining levels Kabaena Island forests without FPIC; locals experience adverse health, environmental & economic impacts* Business & Human Rights Resource Centre. Beschikbaar op: <https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/indonesia-nickel-mining-levels-kabaena-island-forests-without-fpic-locals-experience-adverse-health-environmental-economic-impacts/> (geraadpleegd 12 september 2025)
16. Internationale Arbeidsorganisatie (2023) *Observation on Indonesia* ILO NORMLEX. Beschikbaar op: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=1000:13100:0::NO:13100:P13100_COMMENT_ID,P11110_COUNTRY_ID,P11110_COUNTRY_NAME,P11110_COMMENT_YEAR:4348261,102938,Indonesia,2023 (geraadpleegd 12 september 2025)
17. <https://www.etuc.org/en/pressrelease/eu-indonesia-deal-shows-rights-no-barrier-trade> (geraadpleegd 06 oktober 2025)

© WALHI Zuid-Sulawesi

Hoofdstuk 3.

GEVOLGEN VOOR ONTWIKKELING EN INDUSTRIALISATIE IN INDONESIA

Auteur: Marius Troost (Both ENDS)

- CEPA ondermijnt Indonesisch industriebeleid: door exportverboden en tarieven te verbieden houdt het verdrag Indonesië gevangen in de rol van grondstoffenleverancier, terwijl de EU haar eigen industriële voorsprong behoudt.
- EU zet druk op markttoegang: via CEPA en WTO-klachten dwingt de EU Indonesië haar markt te openen voor Europese multinationals waardoor de structurele ongelijkheid tussen de economieën verder wordt bestendigd.

De Europese Commissie schetst haar handelsbeleid graag als partnerschap op basis van wederzijds voordeel.¹ Investerings zouden groei brengen in partnerlanden, terwijl de EU toegang krijgt tot cruciale grondstoffen. Achter dit discours schuilt echter een harde realiteit: internationale vrijhandel is het enige uitgangspunt, en bescherming van de binnenlandse markt wordt niet geduld.

Landen die handelsmaatregelen inzetten om hun eigen industrie te ontwikkelen, zoals Indonesië, krijgen te maken met Europese druk en juridische stappen. In CEPA komt dat scherp naar voren in de hoofdstukken over grondstoffen en energie. Tegelijkertijd speelt een geschil bij de Wereldhandelsorganisatie (WTO), waar de EU Indonesië uitdaagt over zijn exportverbod op nikkel. Daarmee dreigt Indonesië de zeggenschap over het economische beleid kwijt te raken, en wordt de bestaande economische ongelijkheid tussen beide partijen bestendigd.

Indonesisch grondstoffenbeleid

Indonesië beschikt over enorme voorraden grondstoffen die cruciaal zijn voor de energietransitie, zoals nikkel. De mondiale vraag naar deze metalen is de afgelopen jaren explosief gegroeid. Voor landen die vooral ruwe grondstoffen exporteren ligt een bekend risico op de loer: ze blijven steken in de rol van goedkope leverancier en klimmen niet op in de waardeketen.² Dat betekent veel ecologische schade, maar weinig duurzame economische ontwikkeling, een patroon dat veel landen in het Mondiale Zuiden gevangen houdt.

Om dit te doorbreken koos Indonesië voor een assertiever grondstoffenbeleid. In 2009 werd een nieuwe mijnbouwwet ingevoerd die bedrijven verplicht ertsen in eigen land te verwerken voordat ze geëxporteerd mogen worden. In 2014 volgde een verbod op de export van ruwe nikkelerts, opnieuw bevestigd in 2020. Daarmee wilde Indonesië niet alleen meer inkomsten uit zijn grondstoffen halen, maar ook de basis leggen voor eigen industriële ontwikkeling.

CEPA en de toegang tot kritieke grondstoffen

Voor de EU staat toegang tot schaarse grondstoffen centraal in de CEPA-onderhandelingen. Brussel wil barrières zoals exportquota, dubbele prijsstellingen (lagere prijzen voor binnenlandse afnemers) en invoertarieven wegnemen.³ Instrumenten die landen juist gebruiken om hun eigen economie te beschermen en te ontwikkelen. De EU zet met CEPA vooral in op het opheffen van het exportverbod op nikkel en andere grondstoffen, het wegnemen van export- en importtarieven op producten zoals leer, vis en palmolie en toegang tot de Indonesische grondstoffenmarkt voor Europese bedrijven.

Problematisch is dat CEPA bepalingen bevat die Indonesië dwingen zijn beschermende maatregelen los te laten. Daarmee verliest het land de mogelijkheid om grondstoffen in eigen land te verwerken en waarde toe te voegen, en wordt het gedwongen goedkope ruwe materialen te exporteren naar Europa. CEPA bestendigt zo een ongelijke relatie waarin Indonesië grondstoffen levert en de EU de industriële en economische winst incasseert.

Het WTO-geschil over nikkel

Hoewel de EU pretendeert andere landen te willen ondersteunen in hun ontwikkeling, laat het Europese beleid iets anders zien. Naast de CEPA-onderhandelingen probeert Brussel via de Wereldhandelsorganisatie (WTO) hetzelfde doel te bereiken: het openbreken van de Indonesische grondstoffenmarkt.

Het Indonesische exportverbod op nikkel, ingevoerd om meer toe te voegen in eigen land, was reden voor de EU om een klacht tegen Indonesië in te dienen bij de WTO. Volgens Brussel beperkt Indonesië daarmee 'onrechtmatig de toegang van de EU tot grondstoffen die nodig zijn voor de productie van roestvrij staal en verstoort het de wereldmarktprijzen.'⁴ In november 2022 kreeg de EU gelijk: de WTO oordeelde dat het exportverbod in strijd is met WTO-regels.⁵ Omdat de WTO op dit moment geen sancties kan opleggen aan landen, overweegt de EU haar eigen handelsinstrumenten in te zetten om Indonesië te dwingen het exportverbod op te heffen.⁶

Daarmee wordt duidelijk wat er op het spel staat. Zowel via CEPA als via de WTO zet de EU druk om Indonesië in de rol van ruwe grondstoffenleverancier te houden, ook al staat dit haaks op de pogingen van het land om zelf te industrialiseren. Voorlopig houdt Brussel zich in met sancties, omdat eerst de uitkomst van de CEPA-onderhandelingen wordt afgewacht. Dat maakt duidelijk dat de verschillende trajecten geen losse dossiers zijn, maar onderdelen van één strategie: het veiligstellen van Europese toegang tot grondstoffen, ongeacht de gevolgen voor de ontwikkeling van Indonesië.

© Anatolii Kovalov, iStock

Eerlijk grondstoffenbeleid

Als de Europese Unie haar 'win-win partnerschappen' serieus neemt, zou het Indonesië zijn eigen grondstoffenbeleid moeten laten vormgeven. De onderhandelingen over CEPA en de klacht bij de WTO laten echter zien dat de EU vooral bezig is haar toegang tot nikkel, bauxiet en andere cruciale mineralen veilig te stellen. Daarmee beperkt Brussel de beleidsvrijheid van Indonesië, remt het de mogelijkheid tot industriële ontwikkeling en houdt het de structurele economische ongelijkheid tussen beide economieën in stand.

Eindnoten

1. Euractiv (5 september 2023) 'EU pushes alternative model to China in global race for raw materials' Euractiv. Beschikbaar op: <https://www.euractiv.com/section/circular-economy/news/eu-pushes-alternative-model-to-china-in-global-race-for-raw-materials/> (geraadpleegd 12 september 2025)
2. Hickel, J. (2017) *The Divide: A Brief Guide to Global Inequality and its Solutions* London: William Heinemann
3. Europese Commissie (z.d.) EU-Indonesia Free Trade Agreement: Sustainability Impact Assessment – Supporting Studies Europese Commissie. Beschikbaar op: <https://circabc.europa.eu/ui/group/09242a36-a438-40fd-a7af-fe32e36cbd0e/library/26847620-d033-4b8b-8171-3e33a15e4c97/details> (geraadpleegd 12 september 2025)
4. Europese Commissie (30 november 2022) EU and Indonesia launch negotiations for a Comprehensive Economic Partnership Agreement Europese Commissie. Beschikbaar op: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/ip_22_7314/IP_22_7314_EN.pdf (geraadpleegd 12 september 2025)
5. Wereldhandelsorganisatie (z.d.) DS592: Indonesia — Measures relating to raw materials Wereldhandelsorganisatie. Beschikbaar op: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds592_e.htm (geraadpleegd 12 september 2025)
6. Europese Commissie (7 juli 2023) EU launches consultation on use of Enforcement Regulation for Indonesian nickel export restrictions Europese Commissie. Beschikbaar op: https://policy.trade.ec.europa.eu/news/eu-launches-consultation-use-enforcement-regulation-indonesian-nickel-export-restrictions-2023-07-07_en (geraadpleegd 12 september 2025)

© Lucky-Sky, iStock

Hoofdstuk 4.

INVESTERINGSBESCHERMING EN GEVOLGEN VOOR BOEREN EN BURGERS

Auteurs: Ivan Orosa en Marius Troost (Both ENDS), Niels Jongerius en Rachmi Hertani (TNI) en Djuna Farjon (Handel Anders)

- CEPA beschermt de belangen van investeerders en multinationals, ten koste van het publieke belang in Indonesië.
- Indonesische boeren verliezen zeggenschap over zaden door de invoering van UPOV-91 en raken afhankelijk van Europese zadengiganten.
- Burgers betalen hogere prijzen voor medicijnen doordat strengere patentregels de marktmacht van farmaceuten vergroten.

Investeringsbescherming

Investeringsbescherming is een van de grootste knelpunten in de CEPA-onderhandelingen geweest. De EU zette aanvankelijk in op een vorm van het beruchte Investor-to-State Dispute Settlement (ISDS)-mechanisme. Hiermee zouden bedrijven de mogelijkheid krijgen om

overheden eenzijdig aan te klagen, meestal achter gesloten deuren en buiten het reguliere rechtssysteem om.¹ Uiteindelijk zijn de partijen uitgekomen op een vorm van State-to-State Dispute Settlement, maar veel over de praktische vormgeving hiervan is nog onduidelijk.

Problemen met ISDS

ISDS is controversieel, omdat deze arbitragepanelen miljardenclaims aan bedrijven kunnen toekennen, die volledig door belastingbetalers moeten worden gedragen. De werking is bovendien volstrekt eenzijdig: investeerders kunnen staten aanklagen, maar niet andersom.

Officieel werd ISDS ooit ingevoerd om investeringen in 'minder stabiele' landen aantrekkelijker te maken. Inmiddels is herhaaldelijk gebleken dat ISDS nauwelijks helpt om investeringen aan te trekken, maar steeds vaker wordt gebruikt om wetgeving voor het algemeen belang – klimaatwetgeving, milieuregels, gezondheidsmaatregelen of industriebeleid – te blokkeren of te laten intrekken.²

Het vooruitzicht van torenhoge claims heeft een afschrikwekkend effect om nieuw beleid op te stellen. Ook voelen landen met kleinere overheidsbegroting zich vaak gedwongen om wetgeving terug te trekken of af te zwakken om de hoge arbitragekosten van een rechtszaak te voorkomen.

De erfenis van het BIT met Nederland

De Indonesische ervaring illustreert dit scherp. ISDS werd 55 jaar geleden voor het eerst ingevoerd in een bilateraal investeringsverdrag (BIT) tussen Nederland en het net onafhankelijke Indonesië om Nederlandse investeringen te beschermen.³ Veel van de voormalige koloniën wilden met hun onafhankelijkheid belangrijke industrieën nationaliseren om zo economisch onafhankelijk te worden. ISDS moest investeerders die onteigend werden de mogelijkheid geven om schadeclaims in te dienen. Sinds die tijd zijn er meerdere zaken tegen Indonesië aangespannen: van maatregelen om de Aziatische financiële crisis tot milieuwetten die mijnbouwbedrijven beperkten.⁴ Onder druk van verlamdende claims zag Indonesië zich gedwongen beleid af te zwakken of in te trekken.

In 2014 zegde Indonesië zijn BIT met Nederland op, na misbruik door mijnbouwbedrijven zoals Newmont Mining (\$2 miljard claim in 2014) en Churchill Mining (\$1,3 miljard in 2012).⁵ De zaak van Newmont laat zien hoe dit mechanisme ingezet wordt om nationale industrialisatie te dwarsbomen: net als de WTO-zaak uit het vorige hoofdstuk draaide het geschil om het exportverbod op onbewerkte mineralen.⁶ Ondanks de opzegging blijft Indonesië kwetsbaar door een 15-jarige *sunset clause*, waardoor claims nog tot 2029 mogelijk zijn.⁷ Dat onderstreept een fundamenteel probleem: landen blijven vaak jarenlang vastzitten aan schadelijke verdragen, zelfs nadat ze formeel zijn beëindigd.

Het nieuwe Indonesische IPPA-model

De schadelijke ISDS-zaken waren voor Indonesië aanleiding om een eigen koers te varen. Het land voert inmiddels een uitgebreide evaluatie uit van alle investeringsverdragen en presenteerde in 2024 een nieuw model: het *Perjanjian Promosi dan Perlindungan Penanaman Modal* (IPPA). Dit *Investment Promotion and Protection Agreement* beperkt de mogelijkheden voor bedrijven om staten aan te klagen aanzienlijk en introduceert in plaats daarvan bepalingen die publieke belangen expliciet moeten beschermen. Daarmee probeert Jakarta een fundamenteel manco van het traditionele ISDS-systeem te corrigeren: in arbitragezaken mogen zulke overwegingen normaal gesproken helemaal niet meewegen.

Ook in Europa groeit het verzet tegen ISDS. Na miljardenclaims van RWE, Uniper en Exxon tegen Nederlands klimaatbeleid erkende zelfs de Tweede Kamer dat investeringsverdragen een bedreiging vormen voor ambitieus klimaatbeleid. Nederland zegde daarop, samen met de EU, het Energy Charter Treaty (ECT) op. Maar Nederland heeft nog circa 70 bilaterale investeringsverdragen, vaak met landen in het Mondiale Zuiden. Zolang deze verdragen bestaan, zoals het BIT met Indonesië, houden zij beleid in het publiek belang gegijzeld. Het beëindigen van deze verdragen is daarom dringend noodzakelijk, als Nederland ambitieus beleid om klimaat, milieu en mensenrechten te beschermen mogelijk wil maken.

Het Europese ICS: oude wijn in nieuwe zakken

De EU probeerde ISDS in vernieuwde vorm toch onderdeel te maken van CEPA. Via het Investment Court System (ICS) presenteert Brussel een hervorming, maar in werkelijkheid is dit een halfslachtig compromis. Het ICS vervangt ad-hoc arbiters door vaste rechters binnen een toekomstig Multilateral Investment Court (MIC), maar behoudt de kernproblemen van ISDS.⁸ Ook deze rechters zijn veelal corporate lawyers, met een direct belang bij pro-investeerderuitspraken omdat dit toekomstige claimpogingen van investeerders juist aanmoedigt.⁹ Transparantie en evenwicht ontbreken, zoals eerdere zaken onder CETA en de EU-Vietnam-deal hebben aangetoond.

Het ICS lost de problemen met ISDS niet op. Sleutelbepalingen zoals 'Fair and Equitable Treatment' (nu zelfs uitgebreid met 'legitieme winstverwachtingen') en clauses over indirecte onteigening stellen bedrijven nog steeds in staat om democratisch vastgesteld beleid aan te vechten. Een beroepmechanisme verdubbelt de kosten voor staten (gemiddeld \$5 tot 10 miljoen per zaak), terwijl bedrijven de procedures kunnen rekken. De EU wilde met CEPA Indonesië aan dit systeem binden, net als eerder gebeurde met vrijhandelsverdragen met Vietnam en Canada.

Voor Indonesië is het ICS extra riskant. Het versterkt de schadelijke effecten van de eerder besproken Omnibuswetgeving, waarbij deregulering investeerders aantrekt die vervolgens

© WALHI Zuid-Sulawesi

via ICS toekomstige hervormingen blokkeren.¹⁰ De helft van alle ISDS-zaken tegen Indonesië richtte zich sinds 2011 op mijnbouwregels. Een patroon dat het ICS zou bestendigen. Toch heeft Indonesië geen ISDS nodig: in 2022 trok het al \$3,2 miljard aan EU-investeringen aan zonder dergelijke mechanismen. Indonesië bleef zich in de onderhandelingen dan ook verzetten tegen dit systeem.

State-to-State Dispute Settlement

Omdat de Europese en Indonesische onderhandelaars het niet eens konden worden over een vorm van ISDS, zijn zij uitgekomen op een ander alternatief: State-to-State Dispute Settlement. Hoewel dit de directe macht van investeerders wegneemt, blijven veel van de problemen van ISDS bestaan. Zo worden arbitragepanels doorgaans nog steeds bemenst door bedrijfsjuristen en vinden de procedures achter gesloten deuren plaats. Voor Indonesië is dit mechanisme bovendien problematisch omdat het, net als ISDS, kan worden ingezet tegen beleid dat nationale industrialisatie moet bevorderen, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk. Daarmee beperkt State-to-State Dispute Settlement nog steeds de beleidsruimte van Indonesië.

Het is cruciaal dat het maatschappelijk middenveld de regering blijft oproepen om consequent het investeringsbeschermingsbeleid te herzien, niet alleen in CEPA maar ook in het Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP), een groot vrijhandelsverdrag tussen landen uit de Indo-Pacifische regio. Een sterk herzien IPPA-model kan het EU-voorstel voor ICS in het CEPA blokkeren. Indonesië kan juist een voorbeeld stellen door in CEPA elke vorm van bedrijfsarbitrage te weigeren en te kiezen voor hervorming van het binnenlandse investeringsbeleid. Alleen zo beschermt het zijn soevereiniteit, milieu en sociale rechtvaardigheid – niet alleen voor nu, maar voor toekomstige generaties.

Intellectuele eigendomsrechten

In vrijhandelsverdragen worden de belangen van bedrijven en investeerders vaak veiliggesteld via clausules over intellectuele eigendomsrechten (IPR). Deze bepalingen beschermen in de praktijk vooral bedrijven uit het Mondiale Noorden, terwijl landen in het Mondiale Zuiden zoals Indonesië er structureel nadeel van ondervinden.

Intellectuele eigendomsrechten nemen verschillende vormen aan, van patenten en copyright tot handelsmerken en wetten voor plantenrassen, en zijn verankerd in zowel nationale als internationale regelgeving. Op papier lijken ze bedoeld om innovatie te stimuleren, maar de verregaande bescherming die ze bieden heeft juist een keerzijde: vrije toegang tot kennis, technologie en essentiële goederen wordt beperkt voor lage- en middeninkomenslanden. Dit raakt direct aan basisvoorzieningen zoals medicijnen en zaden. Door de macht van patenten raken landen in het Mondiale Zuiden afhankelijk van een handvol multinationals die de productie controleren en prijzen bepalen.

Zaden onder UPOV-91

Problematisch in CEPA is dat de EU Indonesië verplicht om nationale wetgeving in te voeren in lijn met de zogenaamde UPOV-91 Conventie over de bescherming van zaden. Dit weerspiegelt de strategie van de EU in andere handelsovereenkomsten, waar UPOV-91-bepalingen middels economische druk aan landen in het Mondiale Zuiden zijn opgelegd, zoals in het vrijhandelsakkoord tussen de EU en Vietnam, en het voorliggende Mercosur-akkoord.

Met CEPA behartigt de EU de belangen van haar machtige zadenindustrie, gedomineerd door Bayer-Monsanto, Syngenta en BASF, die de wereldwijde zadenmarkt van bijna \$60 miljard controleren. UPOV-91 zou deze bedrijven een sterkere bescherming van hun intellectuele

eigendom bieden, het bewaren en uitwisselen van zaden verbieden en jaarlijkse royaltybetalingen garanderen. Nederland, als tweede grootste houder van kwekersrechten in Europa, profiteert hier in het bijzonder van. De EU streeft ernaar UPOV-91 de norm te maken in de hele ASEAN, om zo haar invloed op de agro-industrie in het Mondiale Zuiden uit te breiden.

Voor Indonesië is UPOV-91 extra problematisch, omdat niet alleen de landbouw maar ook de uitzonderlijke biodiversiteit van het land op het spel staat. Indonesië is na Brazilië het meest biodiverse land ter wereld, en die rijkdom is direct verbonden met een landbouwsysteem dat 14 procent van het bbp oplevert en werk biedt aan 40 procent van de beroepsbevolking. Kleinschalige boeren, meestal op familiepercelen van gemiddeld 0,6 hectare, behouden die biodiversiteit via traditionele zaden systemen. Vooral vrouwen spelen daarin een sleutelrol: zij bewaren, ruilen en ontwikkelen zaden die generaties lang gemeenschappen hebben gevoed en in stand gehouden.¹¹

Met CEPA dreigt Indonesië gebonden te worden aan UPOV-91, wat traditionele landbouwpraktijken direct onder druk zou zetten. Het bewaren en uitwisselen van zaden van onder UPOV-91 beschermde variëteiten wordt dan illegaal, waardoor kleine boeren afhankelijk raken van multinationals als Bayer-Monsanto en BASF en geconfronteerd worden met fors hogere kosten. Dit dwingt tot een verschuiving naar commerciële monoculturen, wat het verlies van Inheemse gewasdiversiteit versnelt en de kwetsbaarheid voor plagen en extreme weersomstandigheden vergroot. Vrouwelijke boeren worden daarbij onevenredig hard getroffen. Bovendien stijgt het juridische risico: boeren kunnen zelfs aangeklaagd worden voor het telen van beschermde soorten door onvermijdelijke kruisbestuiving.

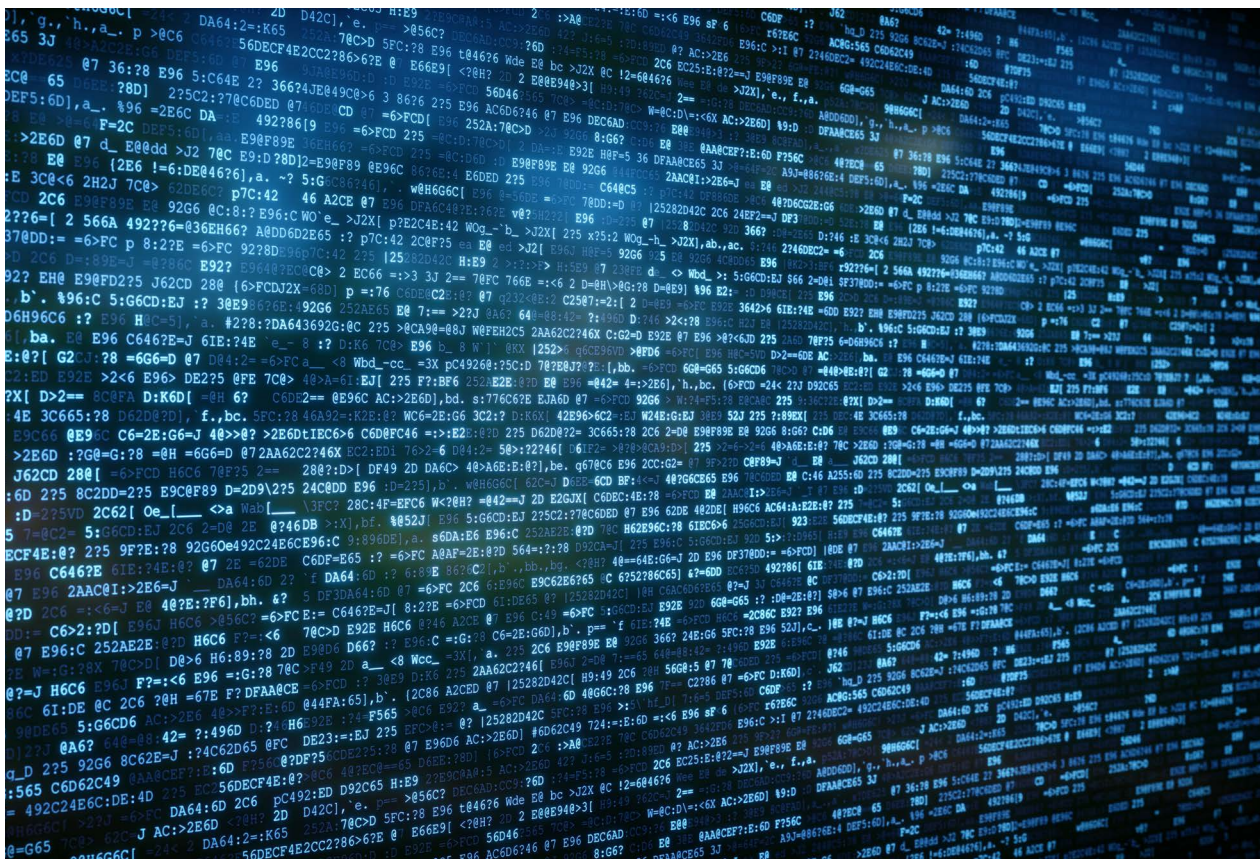
Patenten en toegang tot medicijnen

Ook bij medicijnen dreigt CEPA via strengere bepalingen over intellectuele eigendomsrechten de belangen van farmaceutische bedrijven boven die van burgers te plaatsen. De EU wil dat Indonesië akkoord gaat met regels die geneesmiddelen duurder en moeilijker toegankelijk maken. Patenten beschermen farmaceutische bedrijven in het Mondiale Noorden, waardoor medicijnen en vaccins vaak tegen zulke hoge prijzen worden verkocht dat ze voor veel mensen in armere landen onbereikbaar blijven.

Bovendien staat in CEPA een bepaling die het hergebruik van klinische proefdata verbiedt. Zonder die data wordt het voor andere producenten vrijwel onmogelijk om goedkopere generieke versies op de markt te brengen. Uitzonderingen voor noodsituaties ontbreken, ondanks de lessen van de COVID-pandemie, waarin juist het gebrek aan toegang tot vaccins in het Mondiale Zuiden desastreus uitpakte.¹² Het gevolg is dat Indonesië essentiële medicijnen voor ziekten als hiv, tuberculose en kanker uitsluitend kan kopen bij patenthoudende bedrijven tegen hoge prijzen, terwijl goedkopere generieke alternatieven verboden blijven. Zo verankert de EU via CEPA de monopoliepositie van de farmaceutische industrie en worden zowel patiënten als de Indonesische overheidsbegroting zwaar belast.

Eindnoten

- Both ENDS (2017) *To change a BIT is not enough* Both ENDS. Beschikbaar op: <https://www.bothends.org/en/Whats-new/Publicaties/To-change-a-BIT-is-not-enough/> (geraadpleegd 12 september 2025)
- Both ENDS (13 januari 2016) *Launch of European campaign against unfair investment agreements* Both ENDS. Beschikbaar op: <https://www.bothends.org/en/Whats-new/News/Launch-of-European-campaign-against-unfair-investment-agreements/> (geraadpleegd 12 september 2025)
- Transnational Institute (2018) *50 jaar ISDS* Transnational Institute. Beschikbaar op: <https://www.tni.org/en/publication/50-jaar-isds> (geraadpleegd 12 september 2025)
- SOMO (24 maart 2014) *After South Africa, Indonesia takes a brave decision to terminate its bilateral investment treaty with the Netherlands* SOMO. Beschikbaar op: <https://www.somo.nl/after-south-africa-indonesia-takes-a-brave-decision-to-terminate-its-bilateral-investment-treaty-with-the-netherlands/> (geraadpleegd 12 september 2025)
- Norton Rose Fulbright (8 april 2015) *BIT by BIT in Indonesia* Norton Rose Fulbright. Beschikbaar op: <https://www.norton-rosefulbright.com/en-bi/knowledge/publications/3214a3d6/bit-by-bit-in-indonesia> (geraadpleegd 12 september 2025)
en: SOMO (24 maart 2014) *After South Africa, Indonesia takes a brave decision to terminate its bilateral investment treaty with the Netherlands* SOMO. Beschikbaar op: <https://www.somo.nl/after-south-africa-indonesia-takes-a-brave-decision-to-terminate-its-bilateral-investment-treaty-with-the-netherlands/> (geraadpleegd 12 september 2025)
- Transnational Institute (2014) *Arbitration case filed by Newmont against Indonesia* Transnational Institute. Beschikbaar op: <https://www.tni.org/files/download/newmont-indonesia-case-4.pdf> (geraadpleegd 12 september 2025)
- SOMO (24 maart 2014) *After South Africa, Indonesia takes a brave decision to terminate its bilateral investment treaty with the Netherlands* SOMO. Beschikbaar op: <https://www.somo.nl/after-south-africa-indonesia-takes-a-brave-decision-to-terminate-its-bilateral-investment-treaty-with-the-netherlands/> (geraadpleegd 12 september 2025)
- SOMO (februari 2018) *The EU-Indonesia CEPA negotiations* SOMO. Beschikbaar op: <https://www.somo.nl/wp-content/uploads/2018/02/The-EU-Indonesia-CEPA-negotiations.pdf> (geraadpleegd 12 september 2025)
- Transnational Institute (2018) *The EU-Indonesia CEPA negotiations* Transnational Institute. Beschikbaar op: <https://www.tni.org/en/publication/the-eu-indonesia-CEPA-negotiations> (geraadpleegd 12 september 2025)
- WALHI en Indonesia for Global Justice (2024) *IEU CEPA: A threat to the environment, indigenous peoples, and biodiversity* WALHI en Indonesia for Global Justice. Beschikbaar op: <https://igj.or.id/wp-content/uploads/2024/12/JOINT-POSITION-PAPER-WALHI-IGJ-IEU-CEPA.pdf> (geraadpleegd 12 september 2025)
- Both ENDS (2017) *UPOV-91 and trade agreements: Compromising farmers' right to save and sell seeds* Both ENDS. Beschikbaar op: <https://www.bothends.org/en/Whats-new/Publicaties/UPOV-91-and-trade-agreements-Compromising-farmers-right-to-save-and-sell-seeds/> (geraadpleegd 12 september 2025)
- Both ENDS (z.d.) *Innovaties voor iedereen: een andere blik op intellectueel eigendom* Both ENDS. Beschikbaar op: <https://www.bothends.org/nl/Ons-werk/Dossiers/Innovaties-voor-iedereen-een-andere-blik-op-intellectueel-eigendom/> (geraadpleegd 12 september 2025)

© Matejmo, iStock

Hoofdstuk 5.

GEVOLGEN VOOR DIGITALE SOEVEREINITEIT

Auteurs: Tjalling Postma en Gudrun Jäckel (FNV) en Niels Jongerius (TNI)

- CEPA verplicht Indonesië om vrije grensoverschrijdende datastromen toe te staan en verbiedt lokale opslag en broncode-toegang, waardoor digitale soevereiniteit en de ontwikkeling van een eigen digitale sector worden ondermijnd.
- Grote internationale techbedrijven profiteren, terwijl publieke diensten worden geprivatiseerd en Indonesië afhankelijker wordt van buitenlandse technologie.
- Arbeids- en digitale rechten van Indonesiërs verzwakken, en economische ontwikkeling in eigen land komt verder in het gedrang.

Met haar handelsbeleid voor digitale diensten probeert de EU een inhaalslag te maken op digitaal gebied, vooral tegenover de VS en China. Via vrijhandelsverdragen eist Brussel vrije toegang tot data uit andere landen, zodat Europese bedrijven deze kunnen benutten voor de ontwikkeling van nieuwe producten en diensten, zoals geconnecteerde apparaten (Internet of Things). Deze strategie steunt op een vorm van digitaal extractivisme: het verzamelen van data uit het Mondiale Zuiden om deze in het Mondiale Noorden te verwerken en er economische waarde uit te halen.¹

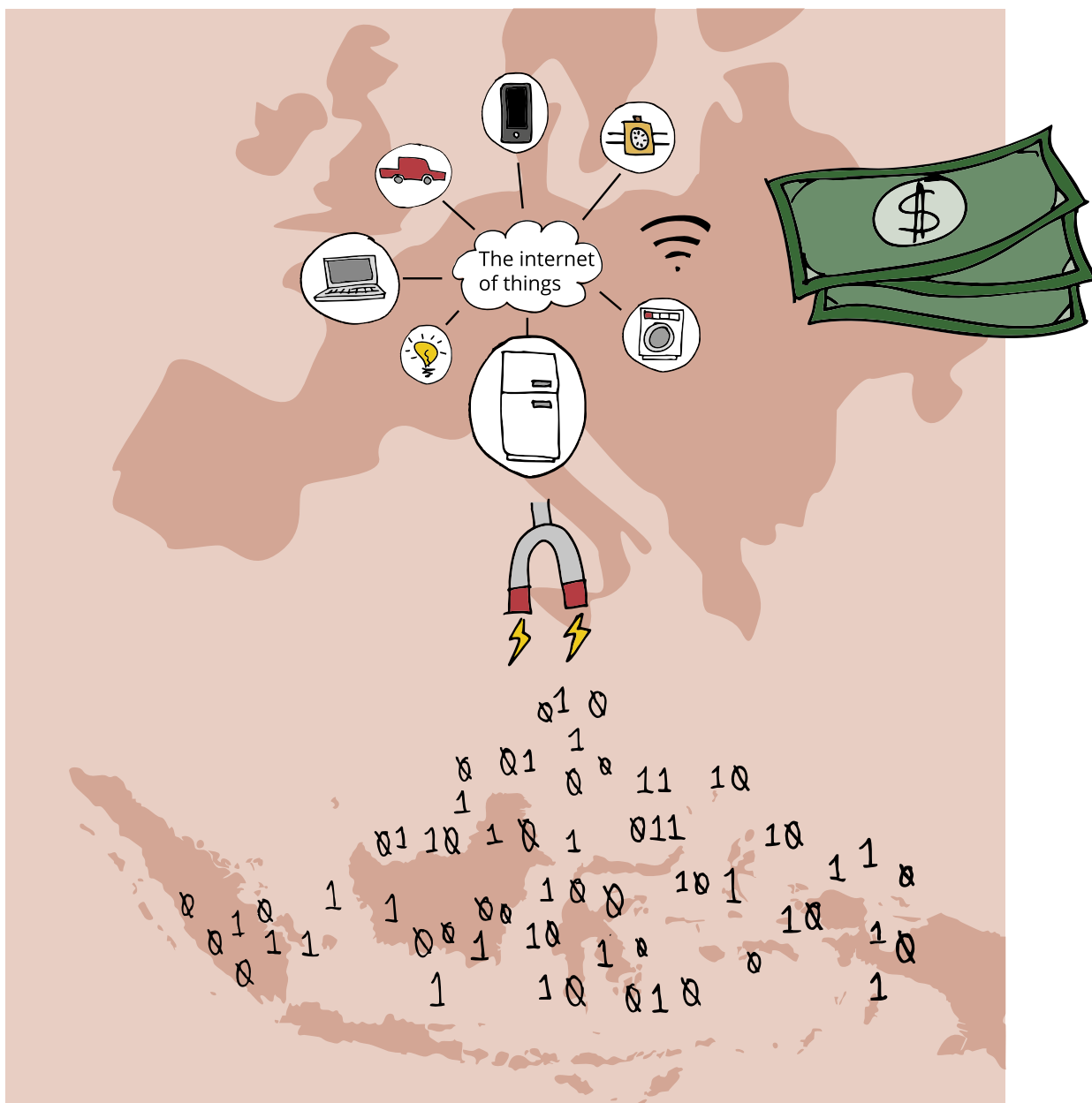
Belangrijkste bezwaren

De bepalingen over digitale handel in CEPA brengen grote risico's met zich mee. Ze belemmeren de economische ontwikkeling van Indonesië en ondermijnen de arbeids- en digitale rechten van Indonesiërs.²

Een kernprobleem is de vrije grensoverschrijdende stroom van gegevens. CEPA geeft bedrijven het recht om zonder beperkingen persoonlijke data van Indonesische burgers naar het buitenland over te brengen. Daarmee verliest Indonesië de mogelijkheid om data als strategische grondstof te gebruiken voor eigen economische ontwikkeling en beleid. Zodra gegevens het land verlaten, is nationale controle verdwenen.

Het hoofdstuk Digitale Handel in CEPA zal waarschijnlijk leiden tot digitalisering van publieke diensten, wat in de praktijk neerkomt op privatisering door grote technologiebedrijven. Dit brengt serieuze veiligheidsrisico's met zich mee, omdat eigenaarschap en opslag van data buiten Indonesië plaatsvinden en het land daardoor nauwelijks nog zeggenschap heeft.

Digitaal extractivisme

Ook mag volgens CEPA-bepalingen Indonesië bedrijven niet verplichten hun gegevens lokaal op te slaan of te verwerken. Dat voorkomt de ontwikkeling van een lokale datacenter-industrie met hoogwaardige banen, en ondermijnt het hun digitale soevereiniteit. Lokale opslag zou bovendien snellere dienstverlening (zoals voor 5G-toepassingen) en toegang tot cruciale gegevens voor nationale veiligheid en beleidsvorming mogelijk maken.

Het verdrag ontnemt overheden ook het recht om broncodes of algoritmen op te vragen, zelfs als dat nodig is voor toezicht of regelgeving. Dit belemmert de controle op discriminatie en fouten in toepassingen zoals gezondheidszorg of veiligheid. Algoritmen zijn zelden objectief en kunnen ongelijkheid juist versterken. Ook toezicht op schandalen, zoals sjoemelsoftware in de auto-industrie, wordt hierdoor vrijwel onmogelijk. Verder worden douanerechten op digitale producten en elektronische transmissies onder CEPA afgeschaft. Daardoor kan Indonesië geen belasting heffen op digitale import, wat ten koste gaat van staatsinkomsten. De CEPA-clausule vergroot zo het concurrentievoordeel van grote internationale techbedrijven en kan lokale spelers uit de markt drukken.

De afspraken in CEPA kunnen bovendien leiden tot het verzwakken van regelgeving, verslechtering van arbeidsomstandigheden, en verdere dominantie van grote techbedrijven. Zonder duidelijke regels blijven techgiganten juridisch onttrokken aan verantwoordelijkheid voor hun werknemers, zoals programmeurs of vertalers. Werknemers moeten echter inzicht krijgen in de data die over hen wordt verzameld via digitaal toezicht, en dit toezicht moet voldoen aan nationale arbeidswetgeving.

Afspraken over digitale handel mogen bedrijven niet vrijwaren van het naleven van fundamentele arbeidsrechten. Bedrijven die deze rechten schenden, mogen niet profiteren van de voordelen die CEPA biedt.

Tot slot verliest Indonesië door het verdrag de ruimte om een eigen digitale koers te varen, waardoor het steeds afhankelijker wordt van buitenlandse technologie en gereduceerd wordt tot leverancier van ruwe data.

Eindnoten

1. Een uitgebreide analyse van dit EU-beleid is te vinden in de TNI-publicatie *Digital Colonialism* Transnational Institute (2019). Transnational Institute. Beschikbaar op: <https://www.tni.org/en/publication/digital-colonialism> (geraadpleegd 12 september 2025)
2. Transnational Institute (2022) *Indonesia's digital economy commitments in EU and RCEP trade agreements* Amsterdam: Transnational Institute; European Trade Union Confederation (2023) *Position on EU digital trade commitments* Brussels: European Trade Union Confederation

© WALHI Zuid-Sulawesi

Hoofdstuk 7.

ALTERNATIEVEN EN EEN EERLIJK HANDELSMODEL

CEPA in de huidige vorm zet een destructief handelsmodel voort. Het verdrag verdiept ongelijke handelsverhoudingen en offert de rechten van mens en natuur op voor de winstmaximalisatie van multinationals. Het gevolg is ongekennde ecologische verwoesting, versnelde klimaatontwrichting, mensenrechtenschendingen en toenemende ongelijkheid in Indonesië. Terwijl de wereld al midden in een planetaire noodtoestand zit, dreigt CEPA de ecologische crises te verergeren. Daarmee ondergraaft de EU haar eigen groene ambities en geloofwaardigheid als mondiale pleitbezorger voor een leefbare planeet.

In plaats van dit achterhaalde model, dat decennialang het mondiale handelsregime heeft bepaald, moet de EU kiezen voor partnerschappen die zijn gebaseerd op gelijkwaardigheid, duurzaamheid en respect voor planetaire grenzen. Zolang CEPA daar niet aan voldoet, mag het niet worden ondertekend. Want wie de Green Deal serieus neemt, kan zich geen handelsakkoord veroorloven dat de planetaire noodtoestand verder aanwakkert.

Het kan namelijk ook anders. Als alternatief pleiten wij, de Handel Anders!-coalitie, voor een duurzaam en eerlijk handelsmodel dat ecosystemen beschermt en gemeenschappen versterkt. We streven naar een toekomst die sociaal en economisch rechtvaardig, en milieuvriendelijk is. In dat model staan niet de winsten van multinationals voorop, maar de verantwoordelijkheid van overheden voor mensen, planeet en toekomstige generaties. We willen een model waarin

lokale, duurzame productie door het MKB en familiebedrijven in de landbouw de norm is en waarin landen in het Mondiale Zuiden de mogelijkheid krijgen om hun markten te beschermen.

Dit vraagt om fundamentele keuzes: milieubescherming, mensen- en arbeidsrechten moeten leidend zijn in alle handelsafspraken; regionale zelfvoorziening moet worden versterkt; en Europese consumptie moet drastisch omlaag. Alleen zo ontstaat een handelsmodel dat recht doet aan mens, dier en planeet. Wij stellen daarom de volgende veranderingen voor:

1. Maak milieubescherming, mensen- en arbeidsrechten leidend

De bepalingen in CEPA zijn in de eerste plaats gericht ontworpen om de belangen van grote Europese bedrijven te beschermen, niet op het beschermen van het milieu, arbeidsrechten en de lokale bevolking in Indonesië. Er zijn te weinig bindende afspraken die bedrijven of overheden verantwoordelijk houden voor schade aan mens en natuur, maar wel stevige waarborgen om investeerders en gevestigde bedrijven te beschermen. Wij willen dit model omdraaien: niet de belangen van multinationals, maar het beschermen van mens, dier en planeet zou leidend moeten zijn in het maken van nieuwe multilaterale handelsafspraken.

Daarom pleiten wij, samen met Indonesische maatschappelijke organisaties als WALHI en IGJ,¹ voor een fundamenteel ander model. Internationale afspraken over handel moeten ingebed worden in het VN-systeem, onder de paraplu van instellingen als het Milieuprogramma van de Verenigde Naties (UNEP), de Internationale Arbeidsorganisatie (ILO), en Conferentie van de Verenigde Naties voor Handel en Ontwikkeling (UNCTAD). Daar ligt de mogelijkheid om los van de neoliberale WTO-regels een meer gebalanceerde en inclusieve benadering te verzekeren, waarin verdragen over milieu, mensenrechten en arbeidsrechten leidend zijn, en niet de winstmaximalisatie van multinationals.²

© Kee Seng Chew, iStock

Concreet betekent dit dat CEPA alleen kan worden ondertekend als het duidelijke, bindende verplichtingen bevat: Indonesië moet alle fundamentele ILO-verdragen ratificeren en implementeren en de Indonesische Omnibuswet ongedaan maken; bestaande internationale milieu- en mensenrechtenverdragen moeten worden nageleefd; nationale wetgeving moet worden versterkt in plaats van uitgehold; voor elk mijnbouwproject moeten sociaal- en milieueffectbeoordelingen verplicht zijn; en schendingen moeten automatisch leiden tot sancties.³ De rechten van gemeenschappen die getroffen worden door de mijnbouw voor grondstoffen moeten worden versterkt en er moet vanaf het begin rekening worden gehouden met die rechten bij de planning en uitvoering van projecten. Free, Prior and Informed Consent (FPIC) van Inheemse gemeenschappen moet worden gewaarborgd en hun beslissingen moeten worden gerespecteerd. Ook dient de EU in samenwerking met Indonesië over te gaan op: verscherpte controles op ontbossing en opleggen van sancties bij overtreding die samenhangen met de export van palmolie, pulp, hout en mijnbouwproducten naar de EU. Zowel directe als indirecte ontbossing en *Land Use Change* dienen hierbij voorkomen te worden.

De vereiste duurzaamheidsimpact- en mensenrechtenimpact-beoordelingen (SIA en HRIA) moeten bovendien versneld worden uitgevoerd, zodat hun uitkomsten tijdig kunnen worden gebruikt om CEPA bij te sturen.⁴ Nederlandse parlementariërs dienen daarbij gebruik te maken van de SER-meetlat die speciaal is ontwikkeld voor de toetsing van vrijhandelsverdragen.⁵ De Europese Commissie mag de Europese wetgeving rond ketenaansprakelijkheid (CSDDD), ontbossing (EUDR) en duurzaamheidsrapportage (CSRD) niet afzwakken.^{6,7} Deze regels moeten juist worden aangescherpt en strikt gehandhaafd. Daarnaast moet er een structurele EU-Indonesië Maatschappelijke Dialoog komen, waarin vakbonden, maatschappelijke organisaties en overheden blijvend betrokken zijn bij de uitvoering van het akkoord.

2. Ongelijkheid terugdringen en soevereiniteit versterken

Handel zou ongelijkheid moeten verkleinen, zowel tussen als binnen landen. CEPA doet precies het tegenovergestelde: het vergroot de kloof tussen rijk en arm door vooral de belangen van grote Europese multinationals te beschermen, terwijl Indonesië ruimte verliest om zijn eigen economie en industrie te ontwikkelen. Het akkoord dwingt het land om tarieven en quota af te schaffen die juist bedoeld zijn om de binnenlandse markt te beschermen. Intussen krijgen Europese bedrijven extra privileges via investeringsbescherming, bepalingen over intellectueel eigendom en geprivilegieerde toegang tot de digitale economie van Indonesië.

Dat moet radicaal anders. Wij vinden dat het publieke belang, lokale werkgelegenheid, economische rechtvaardigheid en soevereiniteit centraal moeten staan. Indonesië moet beleidsruimte houden om (tijdelijke) tarieven en exportquota in te zetten wanneer dat nodig is voor banen, voedselzekerheid en duurzame zelfvoorzienende ontwikkeling. De EU moet haar eis intrekken om het exportverbod op nikkel op te heffen, en in plaats daarvan investeren in duurzame raffinage en productie in Indonesië, zodat waardecreatie lokaal plaatsvindt.

Investeerders mogen geen speciale behandeling krijgen via investeringsbescherming zoals ISDS of ICS. Indonesië moet zijn nieuwe IPPA-model kunnen vasthouden, dat ISDS uitsluit en nationale rechtspraak versterkt. Geschillen moeten worden opgelost via nationale rechtspraak. En patenten op essentiële producten zoals zaden en medicijnen mogen nooit de toegang blokkeren voor boeren en patiënten. Boeren moeten het recht behouden hun eigen zaden te gebruiken, en medicijnen moeten betaalbaar en beschikbaar zijn voor iedereen. Dit vereist dat Indonesische producenten toegang krijgen tot klinische proefdata, zodat zij betaalbare generieken kunnen ontwikkelen.

Hetzelfde geldt voor de digitale soevereiniteit: Indonesië moet beleidsruimte houden om hun digitale autonomie te beschermen en lokale digitale industrieën te kunnen opbouwen. Digitale handelsafspraken mogen werknemers hun rechten niet ontnemen; zij moeten aanspraak kunnen maken op de data die zij genereren. Techbedrijven die arbeidsrechten schenden moeten sancties krijgen. Overheden moeten toegang houden tot data en algoritmen voor publieke en juridische doeleinden, waaronder transparantie van kunstmatige intelligentie. Publieke data die voortkomen uit publieke diensten moet publiek eigendom blijven; digitale bepalingen mogen niet leiden tot de privatisering van publieke diensten.

3. Europese overconsumptie terugdringen

Op dit moment zijn de Europese Green Deal en de groene transitie te veel gericht op het in stand houden van het huidige (over)consumptiepatroon. CEPA past naadloos in dit model: het moet de toevoer van landbouwproducten en grondstoffen veiligstellen, zodat Europa kan blijven produceren en consumeren alsof er geen planetaire grenzen zijn. Maar deze strategie jaagt in landen als Indonesië ontbossing, natuurvernietiging, klimaatopwarming en mensenrechtenschendingen aan. Ze put de aarde uit, vergroot Europa's afhankelijkheid van externe grondstoffen en ondermijnt de bestaanszekerheid van lokale gemeenschappen. Juist omdat handelsafspraken als CEPA de Europese consumptiedrang institutionaliseren, moet die overconsumptie zelf ter discussie worden gesteld. Werkelijke duurzaamheid vraagt daarom niet alleen een verschuiving in wát we consumeren, maar ook een fundamentele reductie van hoevéél we consumeren.

De EU moet haar economie heroriënteren op de, liefst grotendeels zelfvoorzienende, productie van basisbehoeften. Zo kunnen landen in het Mondiale Zuiden hun natuurlijke hulpbronnen benutten voor hun eigen ontwikkeling in plaats van voor Europese exportmarkten. Concreet betekent dit dat het Europees gebruik van palmolie kan worden teruggebracht door het gebruik van palmolie voor biodiesel zoveel mogelijk te beperken. Biodiesel moet daarbij volledig onder de ontbossingswetgeving vallen, terwijl oneigenlijke import van palmolie als 'afval- en restproduct' moet worden gestopt. Ook de vraag naar biobrandstoffen, fossiele brandstoffen en mineralen als nikkel (nodig voor elektrische auto's) kan worden verminderd door fors te investeren in de uitbreiding, verbetering en betaalbaarheid van openbaar vervoer in de EU. De EU moet inzetten op de productie van hoognodig elektrisch vervoer - inclusief vrachtwagens - en veel minder op de productie van elektrische auto's. Daarnaast moet het gebruik van kleinere auto's worden gestimuleerd en de productie en consumptie van grote voertuigen zoals SUV's drastisch worden teruggedrongen.

Zo neemt de EU verantwoordelijkheid voor de sociale en ecologische gevolgen van de productie van landbouwproducten en grondstoffen in Indonesië, en in het bredere Mondiale Zuiden.

4. Meer zelfvoorziening in de landbouw

Een andere manier om te stoppen met de import van producten die in Indonesië en andere landen leiden tot natuurvernietiging, klimaatopwarming of mensenrechtenschendingen is het vergroten van regionale zelfvoorziening. In plaats van méér palmolie en bosproducten te importeren via CEPA, moet de EU inzetten op echte kringlooplandbouw, zoveel mogelijk op lokale schaal. Om voedselsoevereiniteit te versterken, zijn importheffingen nodig op producten van buiten de EU die de EU zelf kan produceren. Daarnaast moet marktregulering binnen het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) Europese boeren een eerlijke prijs garanderen en dumping van gesubsidieerde producten (zoals zuivel) in het Mondiale Zuiden voorkomen. Ook Indonesië moet het recht behouden zijn markten en boeren te beschermen tegen oneerlijke concurrentie vanuit Europa.

Door dergelijke maatregelen wordt het voor groothandel en voedingsmiddelenindustrie moeilijker om wereldwijd de goedkoopste producten en grondstoffen te zoeken. Tegelijk ontstaat ruimte om milieu-, arbeids- en dierenwelzijnstandaarden in de Europese landbouw te verhogen, zonder de druk van oneerlijke concurrentie. Zo kan de EU bijvoorbeeld importheffingen op palmolie verhogen, waardoor import minder aantrekkelijk wordt en kan de Europese sector milieuvriendelijke alternatieven als koolzaad- en zonnebloemolie telen.

5. Inspraak en transparantie

Transparantie in de onderhandelingen over handelsakkoorden als CEPA is cruciaal, maar momenteel ontbreekt die vrijwel volledig. Zowel aan Europese als Indonesische kant verlopen de gesprekken achter gesloten deuren, waardoor burgers, vakbonden en maatschappelijke organisaties nauwelijks inzicht hebben of invloed kunnen uitoefenen. Inspraak van buitenaf is minimaal, terwijl de uitkomsten directe gevolgen hebben voor milieu, werkgelegenheid en mensenrechten.

De Handel Anders!-coalitie, samen met Europese en Indonesische vakbonden, benadrukt daarom dat relevante belanghebbenden – vakbonden, maatschappelijke organisaties, nationale parlementen en het Europees Parlement – vroegtijdig en structureel bij het onderhandelingsproces betrokken moeten worden. Hiervoor is het noodzakelijk dat tussentijdse teksten openbaar worden gemaakt, zodat het maatschappelijk middenveld niet pas wordt

Eindnoten

1. WALHI en Indonesia for Global Justice (2024) *Joint Position Paper IEU CEPA: A Threat to the Environment, Indigenous Peoples, and Biodiversity* WALHI en Indonesia for Global Justice, p. 36. Beschikbaar op: <https://igj.or.id/wp-content/uploads/2024/12/JOINT-POSITION-PAPER-WALHI-IGJ-IEU-CEPA.pdf> (geraadpleegd 12 september 2025)
2. WALHI en Indonesia for Global Justice (2024) *Joint Position Paper IEU CEPA: A Threat to the Environment, Indigenous Peoples, and Biodiversity* WALHI en Indonesia for Global Justice, pp. 9–10. Beschikbaar op: <https://igj.or.id/wp-content/uploads/2024/12/JOINT-POSITION-PAPER-WALHI-IGJ-IEU-CEPA.pdf> (geraadpleegd 12 september 2025)
3. European Trade Union Confederation (2023) *Trade union position on Comprehensive Economic Partnership Agreement (CEPA): An appeal to the Indonesian government and the European Commission* European Trade Union Confederation. Beschikbaar op: <https://etuc.org/en/document/trade-union-position-comprehensive-economic-partnership-agreement-cepa-appeal-indonesian> (geraadpleegd 12 september 2025)
4. European Trade Union Confederation (2023) *Joint trade union position on Comprehensive Economic Partnership Agreement (CEPA): An appeal to the Indonesian government and the European Commission* European Trade Union Confederation. Beschikbaar op: <https://www.etuc.org/en/document/joint-trade-union-position-comprehensive-economic-partnership-agreement-appeal-indonesian> (geraadpleegd 12 september 2025)
5. Sociaal-Economische Raad (2016) *TTIP – Advies in hoofdlijnen* Sociaal-Economische Raad. Beschikbaar op: <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2016/ttip-hoofdpunten.pdf> (geraadpleegd 12 september 2025)
6. Corporate Europe Observatory (juli 2025) *A crash course on the EU's deregulation wave* Corporate Europe Observatory. Beschikbaar op: <https://corporateeurope.org/en/2025/07/crash-course-eus-deregulation-wave> (geraadpleegd 12 september 2025)
7. Wolters, L. (2025) *Lara Wolters on the Omnibus approach and what needs to happen* Human Level. Beschikbaar op: <https://www.wearehumanlevel.com/content-hub/lara-wolters-on-the-omnibus-approach-and-what-needs-to-happen> (geraadpleegd 12 september 2025)

Handel Anders! is een coalitie van vakbonden, maatschappelijke en boerenorganisaties en betrokken burgers die zich inzet voor duurzame en eerlijke handel.